

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№134
(19171)

2018 чылдың
ноябрь 15
четверг

Хүннүн үнери — 08:04
Ажары — 16:23
Хүн дурту — 08:19

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

ТЫВА УШКУ ЧЕРДЕ

National Geographic Traveler – Нацио-
географтыг ниитилелдин сеткүүлү,
4 чылдан эгелеп Америкага чырык
ен, делегейиниң 20 чурттарында 10
дылда үнүп турар. Россияга 2005
дан эгелеп парлап эгелзэн, тиражи
1000 экземпляр.

018 чылдың июндан октябрь айга
р бо сеткүүл дыштанылганың эң
ереңгей хевирлеринге 25 номинация-
а онлайн бадылаашкынны чоруткан.
Россиядан онлайн бадылаашкынга
ген 6 региондан «Российжи үндэзин
арга дыштанылга» номинацияга
15 хуу үнүп ап, үшкү черже үнген.
и черде Хакасия (47 хуу), ийигизинде
ртия (17 хуу). Ниити бадылаашкын-
а 300 муң кижиги киришкен.

ЫРЫ КУТТУЛЗУН

оябрь 16-да Кызылдың Улусчу чогаа-
а бажыңына Кара-кыс Мунзуктуң
чылдаанынга тураскааткан улустуң
парыңга «Ырым куттулуп кел!» деп
ей болур. Ооң киржикчилери хөгжүм
геги чокка ырлаар.

Хууда хүлээп алыышкын

ӨВҮРЖҮЛЕРГЕ

ыва Республиканың прокурору Алек-
р Боровков Өвүр кожунга 2018
ың ноябрь 16-да 11 шактан 13 шакка
р хамаатыларны хууда хүлээп алыр.
зи: Хандагайты суур, Ленин кудумчу-
жың 25.

амаатыларның конституция ёзугаар
перин болгаш хосталгаларын үрөп
ткан дугайында, хоойлу-дүрүм
аш корум-чурум айтырылганынга
арышкан билдиришкыннерин, хо-
лдарны хууда хүлээп алыышкынга
ил болур. Хамаатылар айтырылгаларга
ыларны дарый азы хомудал бил-
ишкынде айыткан барымдааларны
п көргөн соонда, харызын ап болур.
ууда хүлээп алыышкынга паспортун
ону солаан документизин алгаш
р, хомудалдыг улустар бижимел
иришкынни кожар.

ууда хүлээп алыышкынга келир
атылар Өвүр кожунунун прокура-
рының 8 (39444) 21-2-02 телефонче
аш, баш удур бижидип алыр.

Олча КАЛДАР-ООЛ,
Тыва Республиканың
прокурорунун улуг дузалакчызы.

ПОЧТА САЛБЫРЫНЫҢ ЧАСТЫРЫ

Хүндүлүг чагыдып алыкчыларыбыс!
2019 чылдың бирги чартык чылда
ыдылгазын (индекстери – П6855,
60) «Россияның почтазы» ФКУБ-тун
ан чериниң Тывада салбыры шын
с өртөккө хүлээп ап турганын
надып тур бис.

«Шын» солунун 2019 чылдың бир-
гартык чылда чагыдылганының
ээ 893,46 рубль. Ынчангаш
1,28 рубльге чагыдып алган
чукчуларның акшазының ылгалын
ганциязын көргүскөн соонда почта
бырлары эгидип бээр.

Кызыл хоорайның чагыргазының кичээнгейинге!

«ДӨГЭЭЖИЛЕР» ЭЭ КӨРНҮРҮН ДИЛЕП ТУРАР

Вавилин ээтпээнде турар «Дө-
гээ-1» садчылар эштежилгезинге
хамааржыр чуртталга оран-савазы
эрткен четвергтен тура электри
чыры чок арткан. Та кайыын кош-
тунуп алган чүве, понедельниктиң
кежээзинде Рубиновая, Танкистер
кудумчуларының бажыңнарында
чырык мүн-не көстүп келген, аңаа
улус-чон амыравас боду амырап,
өөрүвес боду өөрзөн.

Каш чыл бурунгаар Би-Хем кожунга
хамааржыр турган бо девискээр Кызыл
хоорай чагыргазының юрисдикциязынче
киргениниң соонда шиитпирлээр уjurлуг
айтырылганың саны көвүдзөн. Мында
ниитизи-биле 300 ажыг бажың туттунган,
оларның 80 хирезин электри энергия-
зынга кошкан. Электри шугумунга кош-
каны дээш өреге бүрүзү 30 муң рубльди
чаңгыс удаа төлзөн. Чурттакчыларның
талазындан эштежилгениң даргазы
Елизавета Владимировна Игнатьеваның
ажыл-ижинге холбаштыр чемелелдиг
сөстөр эвээш дыңналыр, «шаа-биле
кызып, шырбайып, хамаарышкан албан,
организация черлери-биле чугаа-соотту
кылып, чыгдынган чидиг айтырылганы
шиитпирлээрин оралдажып турар» ди-
жирлер. Чижээлзэрге, эрткен дыштаныр
хүннерде Абакан хоорай кирип, немелде
чагылар, электри сывырындактарын
садып алырының талазы-биле ажыл-
хемчегни чоруткан.

Понедельникте Е.В. Игнатьева «Тыва-
энерго» ААН-ге чедип, ооң албаннары-
биле тургустунган байдалдың дугайында
чугааны кылган. Техниктиг негелделер
алдынган база ооң өртөк-үнезин ийи чыл
бурунгаар төлзөн турзажок, «Тыва-энер-
го» чаа садып алдынган подстанцияны
кожарыңга чөпшээрелин бербзэн деп
бадыткаттынмаан медээ-дыңнадыг бар.
Электри шугумун шериг хоорайжыгаштың
чанында туттунган чаа подстанциядан
улаштыр тудуп, шөөрин ААН негеп ту-
рар. Ындыг шугумну тударыңга эвээш
дизе-ле 15 сая рубль негеттинер, ол хире
түннү эштежилге чааскаан ууп шыда-
вас. Ынчап келирге бо болгаш өске-даа

айтырылганы
шиитпирлээринге
Кызыл хоорайның
чагыргазының,
чаа мэри К.Б.
Сагаан-оолдун,
республика дең-
нелдиг яамы, ве-
домстволарның,
янзы-бүрү дең-
нелдин депутат-
тарының киржил-
геги негеттинип
келген.

Соок кыш
дүжүп олурда,
электри энерги-
язы-биле ханды-
рылга чеже-даа
бирги чергенин-
даа бол, шиит-
пирлээр уjurлуг
айтырылганың даңзызы мооң-биле доо-
зулбаан. «Дөгээ-1»-ниң өрегелеринде чаш
ажы-төлдүн саны көвей. Автобустарның
санының эвээжи база аргыжып турар
чоннуң хөй болганы-биле улус-чон, шко-
лачылар чадаг кылаштакжыр азы эрткен-
дүшкен хөлге достунар уjurга таваржып
турар. Хоорай чагыргазының чогуур
департаментизи, Кызылдың пассажирлер
аргыштырылганының АТБ-зи мону кичээн-
гейге ап, автобустарның чорутуу графигин
езде көөрү күзенчиг. Школачыларны ар-
гыштылары-биле чазак-чагыргаларның
школаларга халас үлөп-хуваап бергени
автобустарның ажык-дүжүүн чон көрүксеп
турар.

Сөөлгү чылдарда Кызыл хоорайның
мэриязы Енисейниң оң болгаш солагай
талакы эриктеринде дача ниитилел-
деринде чурттап турар чоннуң чидиг
айтырылганын шиитпирлээр-биле
эвээш эвес ажылдарны чорудуп келген
болгаш ам-даа чорудуп турар. Вавилин
ээтпээнин чурттакчылары база ындыг
кичээнгей, хамаарылганы боттарыңга
негеп, чогуур инфраструктураны дарый
тургузарын республиканың болгаш
хоорайның эрге-чагыргаларындан дилеп

турар. Хүн келген тудум тудуг-суурнуң
немежи, чурттакчыларның саны өзүп
турарын өөренип көөрүн хоорай чагыр-
газындан «дөгээжилер» дилеп турарлар.
Шиитпирлээр уjurлуг айтырылгалар-ла
хөй: автобустар саны, немелде док-
таамнар, кудумчуларның орук-чирии,
чырыдылга болгаш чаагайжыдылга айты-
ры, полицияның участок төлээзи-биле
хандырылга дээш кедизинде уруглар
садының, школа, поликлиника тудуу
дээш-ле баар. Шериглер Би-Хемни
кежилдир көвүрүгнү тутканының соон-
да, Вавилин ээтпээнге дывыржыыр
найысылалдың чурттакчыларының, кара-
хаакчыларның, чербижилериниң саны
өзөр, амы-хууда чуртталга оран-савазы
тударыңга көрдүнгөн чер участоктары
улам немежир, ам безин доктаамал
чурттакчыларның саны суур деңнелинге
чоокшулап олурар. Күзээр-күзевес-даа
болза, канчаарга-даа болур-чогуур
инфраструктураны черле тудар апаар.
Ындыг болганда боттандылар уjurлуг
улуг үлө-херекти үзүктел чок, доктаамал
электри хандырылгасындан эгелеп алы-
ры тоң чугула болгу дег.

Бистиң корр.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

2019 ЧЫЛДА БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ СОЛУН ЧАГЫДЫЛGAZYНЫҢ
ӨРТЭЭ ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛGA DEHHEЭPGE, ЧИИГЭЭН

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга
база тыттып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилеринерге,
эштеринерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагы-
дып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкыннерин төлевирлиг кылып болур.
Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21.
Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ийиги чыыжының депутадының хосталы берген мандадын Бүгү-россияның "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырының идип үндүрген кандидаттарының республика даңзызынга тургаш, бүрүткеттирген депутаттың кандидады Олег Ооржакович Бадыга дамчыдарының дугайында

Бүгү Россияның "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырының идип үндүрген кандидаттарының республика даңзызы-биле соңгуткан Лидия Васильевна Волошинаның Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ийиги чыыжының депутадының эргелээлгелерин хуусаа бетинде соксатканын барымдаалааш, "Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттарын соңгуурунун дугайында" 2011 чылдың ноябрь 28-тен №1031-ДХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунун 87 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ийиги чыыжының депутадының

хосталы берген мандадын Бүгү Россияның "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырының идип үндүрген кандидаттарының (девискээр бөлүү №2, №2) республика даңзызы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ийиги чыыжының депутадынга бүрүткеттирген депутаттың кандидады Олег Ооржакович Бадыга дамчыдар.

2. Ук доктаалды республиканың "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарынга парлаар, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан езузунун интернет-сайтынга чырыдар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Кады ажилдажылга

УРУГЛАРГА БЕЛЕК

Регионда хөмүр-даш чыдымының улуг болбаа-зырадыкчызының бирээзи – «Межегейхөмүр» КХН Кочетов сумузунун чаштарынга онзагай белекти – уруглар ойнаар шөлчүгешти тургускан. Даштын агаар соой-даа берген болза, өңгүр шөлчүгеште чайганыштарда, ааткыштарда уруглар, оолдар чайганып, чуңгулардан улай-улай бадый ойнап турар.

Тываның Чазаа биле «Межегейхөмүр» КХН-ниң аразында 2010 чылда-ла ат салган дугуржулгада республика чурттакчыларындан кадрларны белеткеп, ажилга хаара тударын айыткан. Керээниң негелдези-биле оларның саны ниити ажилчыларның 60 хуузу болур ужурлуг.

Таңды кожуунун чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Алик Монгуш компания дугуржулганың негелдезин кайы хире күүседип турарының дугайында мындыг тайылбырны берди: "Таңды кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдесинге «Межегейхөмүр» компаниязы идигни бээринге идегелдиз улуг. Тус компания-биле сырый харылзаалыг ажилды чорудуп турар бис. Бир дугаарында, бистиң кожуунун

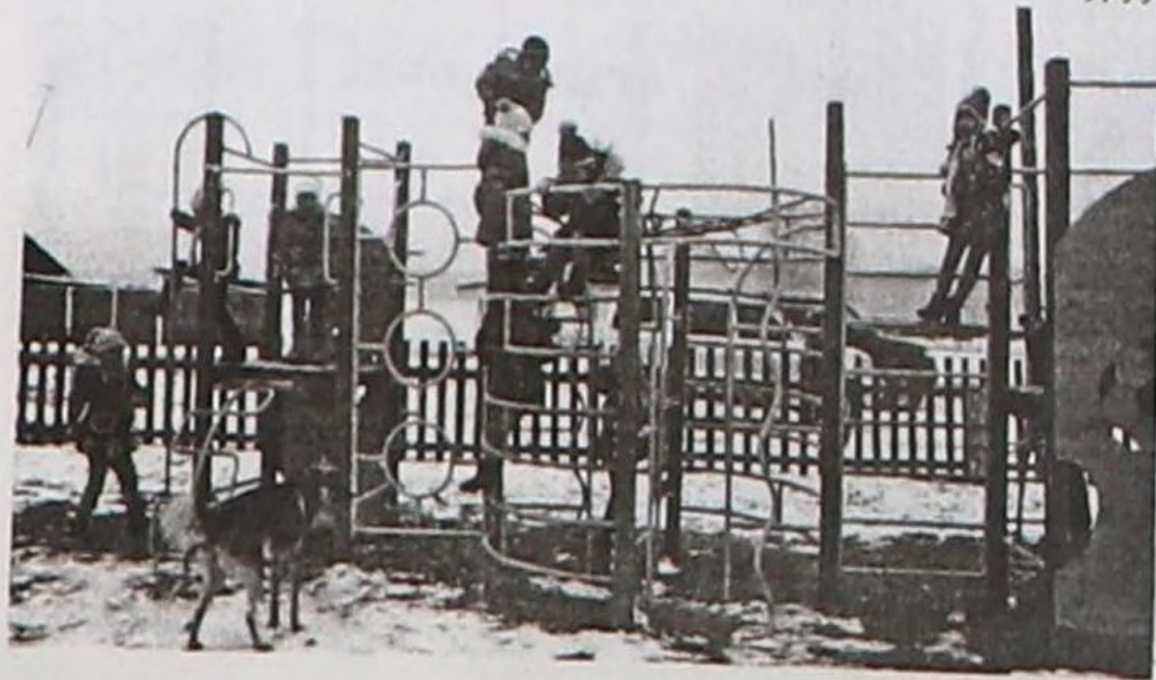
чурттакчыларын ажилче хаара тудары-биле керээни чарган. Амгы үеде хөмүр-даш уургайында 35 кижиле ажилдап турар. Бай-Хаактың чурттакчы чону ажилче хаара тудар төптүн акшаландырышы-биле 40 хире кижини өөреткен.

2016-2017 чылдарда Осинни-киниң даг-техника колледжинге дагжы специалистерни белеткээр. 2018 чылда Ак-Довурактың даг техникумунда 10 кижиле өөренип турар. 2019 чылдың апрельде олар практикасын эрткеш, чардынган керээ езугаар ажилдай бээр.

«Межегейхөмүр» КХН-ниң чингине директору Александр Лукиныхтың чугаазы-биле алырга, тусчерниң чурттакчыларының санын көвүдедиринге, ажилче хаара тударынга боду сонуургалдыг. Бо чылын Кочетов сумузунга уруглар ойнаар шөлчүгешти ажиткан болгаш мындыг хевирлиг деткимчени удаа-дараа көргүзери-биле хөмүр-даш уургайы ажилды уламчылаар сорулгалыг.

Компания социал-угланышкынның ажилдап, регионун өске-даа төлөвилелдеринге киржиринге сонуургалдыг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

КУШ-АЖЫЛЧЫ КИЖИЛЕРНИҢ КАМГАЛАЛЫНД

Тыва Республиканың Куш-ажыл болгаш социал-политика яамызының 2018 чылдың 10 айларында ажил-чорудулгазының кол углаанышкыны ажил чок кижилерниң болгаш орулганы эвээш өг-бүлелерниң санын чавырылдырары болган.

Бо чылдың он айларының дургузунда 9,7 муң хамаатыларны ажил-биле хандырган. Эрткен чылга деңнээрге, 106,6 хуу болган. 2017 чылда 9,1 муң кижини ажилга тургускан.

Чонну ажилга хаара тудар база ажилдап турар кижилерниң социал камгалалын хандырып ажилдап турар ТР-ниң куш-ажыл болгаш социал-политика сайыдының оралакчызы Амур Увангур-биле Мergen Ондар ужуражып, куш-ажыл рыногунда байдал дугайында чугаалашкан.

— Бүгү республиканың девискээринде болгаш найысылал Кызылда чеже хире хамаатылар ажил чок деп бүрүткеткенил, оларның чежези ажилга тургустунганыл?

— 2018 чылда сан-чурагайларны алгаш көөрге, ниитизи-биле муң хире хамаатылар «ажыл чок» деп бүрүткелди эрткен. Бо чылдың он айларының дургузунда Тываның кожууннарында ажил чок хамаатыларны ажилга хаара тудар төптөр шупту 9,7 муң кижини республиканың аңгы-аңгы албан-организациялары-биле кады ажилдап тургаш, доктаамал ажил-биле хандырган.

Ажил чок кижилерниң аразында кандыг эртем-билигил кижилер ажил дилеп турарының дугайында анализти база чоруттувус. Оон түңнелинде бирги черде экономика болгаш саңхөө адырларында ажилдаар мергежилдин кижилери болуп турар. Дараазында юристер, социал ажилдакчылар...

Ажил дилеп турар кижилер даңзызында турар "социал ажилдакчы" деп мергежилди улустун саны 70 чедип турар. Бо сан-фактыларны өөренип көргөш, Тыва Республиканың өөредилге черлериниң доозукчуларынга хамаарыштыр үнелелди бээр бодал турар бис. Бо чоокку 5 азы 10 чылдарда республиканың чаңгыс-даа өөредилге черлери «социал ажилдакчы» деп эртемге улус өөрентес дугайында дугуржулганы чедип алыр. Ол чүдээрге өөредилге черлеринде ол углаанышкын-биле ажилдап турар факультеттерни түр када хаап кааптары болур. Чүгле ынчан куш-ажыл рыногунда турар кижилерни ажил-биле хандырып, байдалды чавырылдырып болур бис.

— Ажил берикчилери силерниң-биле кады ажилдап, ажилчин олуттар ярмарказын эрттирип турар болгай. Чогуу кандыг мергежилдин специалистери хереглеттинип турар боор-дур Амур Кара-Хунаевич?

— Амгы үеде тускай эртемниг хирург, отоларинголог, нейрохирург дээш өске-даа мергежилдин эмчилери негетинип турар. Дээди эртем-билигни чедип алган кижилер дораан ажилды тып алыр. Чүге дизе республиканың кожууннарынга база найысылал Кызылга-даа эмчилер чугула херек. Оон аңгыда башкылар чедишпес. Ылаңгыя ырак-уза

Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарда чыл санында-ла математика, информатика эртемнериниң башкылары херек.

— Тывада даг тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгелерге республиканың чурттакчыларын ажилга тургузар талазы-биле кандыг хемчеглерни ап чорудуп турар силер?

— Тыва Республиканың Куш-ажыл болгаш социал-политика яамызының кириген санал-оналы-биле Тожуда «Лунсин», Таңдыда «Межегейхөмүр» бүдүрүлгезинге ажилдаары-биле ажил чок улусту ажилга хаара тудар төптөр таварыштыр даг мергежилдеринге өөредип турар бис. Бо хүннерде 10 кижини Ак-Довурактың училищезинде тускай мергежилдерге өөредип эгеледиз. Ону дооскан оолдар үстүнде ады кирген хөмүр-даш база өңнүг металлдар тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгелерге ажилдаар.

— Амур Кара-Хунаевич, ажил чок кижилерден аңгыда, «ажыл чок» деп албан езу-биле демдеглетпээн, ын-дыг-даа болза кандыг-бир арганы тып, боду амы-хууда сайгарлыкчыларга хөлезилеп, амыдырап-чурттап чоруур хамаатылар база эвээш эвес. Мындыг улустун ажил-чорудулгазын чурумчудар дугайында хоойлу-дүрүм база бар болгай. Тыва Республиканың Куш-ажыл болгаш социал-политика яамызының талазындан кандыг хемчеглерни ап чорудуп турар силер?

— Бистиң республикада хары угда хөй улусту ажилчин олуттар-биле хандырыптар улуг фабрика, заводтар чок болганындан ортумак болгаш биче бизнесте база ол ышкаш бодун боду хандыртынып ажилдап чоруур ус-шевер кижилер, чи-

Бистиң интервьюусу

жээлээрге: идик септээр терская ажилдап алган, чуруктар үндүрүп, бир-ле кини мал-маганын кадар акша ажилдап ап чоруур оон-биле чергелештир гаадыкчы ажил-иште хат туттунган кижилерниң (тадаларны) саны хөй болуп бар. Бир талазында олар га-даа чалынмай, боду амыдыралына эргежок чү акша-хөреңгини ажилдап чоруур шупту эр хейлер. Ийи талазында, келир пенсиязын бодавайн турару тур ийин.

Мындыг хевирлиг хамаатыларның ажил-ижин чурчудар, оларны Куш-ажыл болгаш социал-политика яамызы болгаш Үндүрүг албаны бүрүткээр талазы-биле ТР Республиканың №291 хоойлу эрткен 2017 чылда куш кир Бо хүннерге чедир б республиканың девискээрин 8 аңгы хевирниң ажилын кы чоруур 100 хире хамаатыла тодарадып алдывыс. Аңаа дыг кижилер хамааржы деп айтырыг тургустунуп к чадавас. Ол дээрге: мал-макадарып турар улус, хой кыр ажилдап чоруур хамаатылар фотографтар, куда-дой даянзы-бүрү байырлалдар башкарып, эрттирип чор тамадалар, тренер-башкы бажың-балгат септеп ажил турар, идик-хеп даараар килер болгаш бертик-меж шимчей албас улуг назыг кижилерни ажаап-тежээр а чаш уругларны хайгаарап к ачы-дуза чедирип чоруур у (нянжлар) бар.

Херээжен кижилерниң хадарының дыргактарын болг карактарының кирбиктер чараштап, кылып берип тар улус, пассажирлер сөөтүп ажилдап турар такси ч лаачылары, янзы-бүрү к дыкшылга аяктыгы, ээлги шимчээшкинер (фитнестер) тренер-башкылары, интерне таварыштыр бир-ле продуцияны садып-саарып тура хамаатыларны амдызында үстүнде даңзыже кирбейн турар. Федералдыг хоойлуга өскерилгелерни манап турар бис. Оон соонда даңзыже кирип оларның ажилын чурумчудар хемчеглерни ап чорудар бис.

Бо бүгү ажилдарны кылып чорудуп турар кол сорулгазы соң-даарта амыдырал-чурттаганы азы боттарының келир үезин бодавайн, чүгле чаңгыс бо хүн бодунун амыдыралына акша ажилдап ап чоруур хамаатыларның хар-назыны чед бээрге, күрүнөден алыр пенсиязының магадылалын тургузуп бээри-биле кылып чорудуп турар. Өске талазында оларның эмчи талазы-биле хандырылганына чиигелделер көрдүнген. Оон соонда үш дугаарында колайтырыг Россияның Федералдыг үндүрүг албанының хоойлузу езугаар 2 чыл иштинде үндүрүлгелерден хостаар дугайында чиигелделери бар дээр-зин база утпаза чогуур.

Ноябрь 15 – Тываның адвокатура хүнү

БОЛЧУКЧУ – САЛЫМ-ЧАЯАН

Тывага адвокат (болчукчу, камгалакчы) деп кижини хоойлу езугаар херектерге киржип эгелээни 1944 чылдың ноябрь айда болган. Чүге дээрже адвокаттар коллегиязы каяа, кажан Тывага тургустунганын Тываның күрүнө архивинден дилээш, тып чадашкан бис. Архивте барымдаалыг документилендерден алырга, адвокат кижини 1944 чылдың ноябрь 16-да суд шийткелинге киришкен деп айтып каан болуп турар.

Ынчангаш бистер, адвокаттар, 1999 чылдан эгелеп ноябрь-ти Тывага адвокаттарның төттүнген хүнү кылдыр чылдың-дегделеп, эрттирип турар арган бис.

Мен бодум 1991 чылдың густ айда Кызыл хоорайның идиктиг консультациязынга адвокат болуп ажилдап эгелээм. Ынчан консультацияның эрлекчизи Витислав Иннокентьевич Плотников деп дуржулгалыг адвокат турду. Ол дарга меңээ, ыяк кижиге, адвокат кижиниң эргежилниң чажыттарын, га-хоргаларын айтып берип, гай камгалаар болзуңза, ооң жүктары кандыг бооп болурул эш чүнү өөрөтпээн дээр... Ын-ча Тыва АССР-ниң Адвокаттар плегиязының Президиумунун гразынга республиканың хо-р юристериниң бирээзи, мур-нда Тыва Республиканың эди судунуң кежигүнү чораан колай Сайданович Баян-оол рган. Ынчангы берге үелерде, чылдарда, ол Тываның Ад-катуразын билдиги удуртуп, ч ажилын улам бедиткен. Ол рганың суд шийткелдеринге

чөпшээрешпейн бижээн хому-далдарына Тываның Дээди суду колдуунда-ла чөпшээрэжип, хо-мудалды хандырып турган. Ооң юридиктиг эртем-билини ол хире бедик турганы ол-дур.

Дараазында, коллегияның Президиум даргазынга Тыва Республиканың алдарлыг юри-зи Сендаа Ховалыгович Адыа ажилдаан.

Кызыл хоорайның юридик-тиг консультациязының эрге-лекчизинге Октябрь Наадык-ович Салчак ажилдап турду, боду аажок кижизиг, аныктар-га үлегер-чижектег кижини. Ооң оглу Олег Октябревич ада-зының соон салгап, кончук эки ажилдап, Тываның Адвокат-тар палатазының чөвүлелиниң кежигүнү чорду.

2002 чылдың май 31-де «Россия Федерациясында адво-каттарның ажил-чорудулгазының база адвокаттарның дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тывага Адвокаттар палатазы 2002 чылдың ноябрь айда тур-густунган. Шак-ла ынчан Кызыл хоорайның юридиктиг консуль-тациязы Тыва Республиканың адвокаттарының Төп коллегиязы кылдыр эде адаттынган. Ооң дар-газынга Николай Маадырович Би-че-оол соңгуткан. 2005 чылдың декабрь айда Виталий Иргит-ович Балчар даргазы кылдыр соңгуткан. Боду Харьковтуң юридиктиг институтун дооскаш, республика прокуратуразы-га улуг албан-дужаалдарга ажилдааш келген кижини, афган дайынының киржикчизи, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутады чораан. Үстүнде айтыл-кан башкыларым, эштерим амгы үеде чырык өртемчейде чок.

Ол үелерде адвокаттар ара-зындан судьялар бооп Оюмаа Мерзеконна Аракчаа, Чечена Дажы-Дондуковна Сайын-Бе-лек, хоочун адвокаттар Тамара Даниловна Дажымба, Закричан Нигматчинович Валишин, Ха-мидулла Галимуллоевич Файзул-лин Тыва Республиканың Дээди судунуң кежигүннери болдулар. Эптежилге судунуң шийткелчизи Роланда Геннадьевна Иргит, хоорай судунуң шийткелчилери Виктория Санжыковна Оюн, Родион Шалбаевич Күжүгет болганнар.

2011 чылдың сентябрьдан эгелеп бо үеде чедир Тыва Рес-публиканың адвокаттарының коллегиязының даргазы хоочун Төп адвокат Чечек Федоровна Дажы удуртуп баштап чоруур. Ол Тыва Республиканың ал-дарлыг юризи, Федералдыг Адвокаттар палатазының орден, медальдарының эдилекчизи.

Сөөлгү үеде Тываның Ад-вокаттар палатазы амгы үениң негелдизи-биле дыка хөй ажык-тыг чүүлдерни кылып турар. Чижээлээрге, квартал санында Федералдыг палата-биле теле-конференцхарылзаа дамчыштыр өөредиглиг лекция, семинар-ларны эрттирип турар. База ол ышкаш Москвадан болгаш кожа регионнарда тускай эртем-би-лиглиг специалистерни чалап, адвокаттарга өөредилгелерни эрттирип, оларның билиин бедит-тип турар.

Тываның адвокаттары Си-бирь федералдыг округтуң база Моол Арат Республиканың адво-каттарының аразында болуп ту-рар Спартакиадазынга чүгле ийи удаа киришкеш, чедишкенин-лиг болуп, шаңналдыг черлерни алганнар.

Аныяк адвокаттар — бистиң келир үебис. Амгы үеде Тываның Адвокаттар палатазында аныяк-тарның үлүү дөрттүн үжү болуп турар.

Адвокаттар, янзы-бүрү эрге-хоойлу, истелге, прокуратура органнарының, халажылгада ажилдакчыларынга, аныяк ад-вокаттарга дуржулгазын дам-чыдып, езулуг башкылары бооп турарлар. Оларның чам-дызын адап көрейин: Россия Федерациязының алдарлыг юризи Владимир Хунаевич Саая, Тыва Республиканың алдарлыг юристери Игорь Демчигеевич Ичин, Данов Данилович Дажым-ба, хоочун адвокаттар Нелли Семеновна Деревягина, Елена Байыр-ооловна Ондар, Николай Иванович Верпето, Владимир Дмитриевич Саенко, Виктор Михайлович Макаров, Владимир Николаевич Гриневский, Сер-гей Алексеевич Фирсов, Юрий Ынаажанович Кыргыс, Седип-оол Иванович Дамдын, Лидия Павловна Баинова, Андрей Григорьевич Самдан, Шораана Биин-ооловна Седен-Хуурак, Урана Борбак-ооловна Ооржак, Геннадий Дамбаевич Монгуш, Марина Эрес-ооловна Ондар, Аида Черлиг-ооловна Тондуп, Радик Дадар-оолович Ооржак, Роман Михайлович Ноксыл-оол, Антонина Чыртаковна Оор-жак, Байлак Чапович Монгуш, Айдың Төмүр-оолович Серээ, Мерген Кызыл-оолович Кинсан болгаш оон-даа өскелер.

Ынчангаш бо кайгамчык хүн-де «Кижилерниң эрге-ажыын камгалаар хулээлгениң мага-дылакчылары» — адвокаттар-га байыр чедирип, оларның ажил-ижинге чедишкенин, бүгүдеге аас-кежикти күзөдөм.

Мерген БАМБА,
адвокат.

Акция чоруп тур

ӨЛҮМНҮ

БОЛДУРБААЛЫҢАР!

Бүгү-россия чергелиг “Өлүмнү кайда садып тура-рын дыңнат” деп акцияның ийиги чадазы Тывага но-ябрь 12-23 хүннеринде бо-луп турар.

Акцияны наркотиктер ажыг-лаар, садып сайгарар чорук-тарга удур демисежиринче ниитилелдин кичээнгейин хаара тудар сорулгалыг эрттирип ту-рар. Полицияның ажилдакчыла-ры наркотиктер-биле холбашкан кемниг үүлгедиглерни илередип тывар болгаш оларны болдур-базы-биле профилактиктиг бол-гаш оперативтиг дилеп тывар хемчеглерни планын езугаар ук акцияны чорудуп турар. Нарко-тик, арага, таакпы ажыглаарын кичээндирип сагындырар угла-нышкынның хемчеглерни Тыва Республиканың өөредилге орга-низацияларына акция үезинде эрттирер.

Тыва Республиканың ИХЯ-зы хамаатыларның кичээн-гейинге:

Бир звес наркотиктиг чүүл-дерни улуска тарадып, дажылап сөөртүп, шыгжап турар барым-дааларны, хоралыг наркотик ажыглаары-биле улус чыып, ону суртаалдап, Интернет четки-зинге рекламалап чарлап турар кижилерни билир болзунарза, ол дугайын дыңнадырыңарны диледивис. Дыңнаткан кижиниң ат-сывы чажыт болурун магады-лап турар. Наркоманияга удур чүгле кады демисежип тургаш, тиилеп болур бис.

ТР-ниң ИХЯ-зының нарко-тиктер саарылгазын контроль-даар талазы-биле Эргелелиниң бүзүрел телефону – 8 (39422) 3-10-50, хондур ажилдаар теле-фону – 8(394-22) 9-35-97.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Прокурор хыналдазы

ЧЫЛЫГНЫ КИИРГЕН

Прокурорнуң судче билдириш-кин киригениниң соонда, чылыг чок бажыңнарже көшкен хамааты-ларның бажыңнарынга чылыгны кириген.

Бустур четкен чуртталга бажыңнарын-ин хамаатыларны өскээр көжүрериниң республика иштинде адрестиг програм-мазының ажил-чорудулгазында хамаа-ларга туткан Кызыл хоорайда Москов-ая кудумчузунда 117 дугаарлыг хөй аал рттаар бажыңга чылыгны кирибээниниң гайында хамаатыларның дилээн найы-лалдыг прокуратуразы хынап көргөн. Энергия дериг-херекселдерин ажыг-арына «Ростеххайгаарал» албанының илсыр чөпшээрелиниң хуу тудугжуда к болганы-биле бажыңның чылыдылга ткилерин төп чылыг хандырылганынга шпаан, ынчангаш ук бажыңга изиг суг алгаш чылыг хандырылганын кирибээни дараттынган.

Прокуратура Тыва Республиканың уртталга инспекциязы болгаш тудуг ийгаарал албанының специализин хаара дуп, хыналданы чоруткан. Чуртталга ажиңнарының агаар температуразы 20-ден +24 градус чедир чылыг болур рбуже, ук бажыңнарның температура-ын хынаарга, чүгле +13-тен +17 градус чедир чылыг болган.

Илереттинген барымдааларга ха-аарыштыр Кызыл хоорайның мэриниң үлээлгезин күүседип турар даргага, Госстройказак» күрүнениң казна ал-ан чериниң удуртукчузунга болгаш СБР» кызыгаарлаттынган харыс салга-

лыг ниитилелдин хуу тудуг даргазынга хамаатыларның эрге-ажыктарын хажыт-кан таварылганы чайладырының дуга-йында негелделерни кириген.

Доктаамал чурттаарынга таарымча-лыг болгаш санитар негелделерге дүгжүп турар чуртталга оран-савалары-биле хамаатыларны хандырып, Московская кудумчузунуң 117 дугаарлыг бажыңның чурттакчыларының эрге-ажыктарын ха-жыткан таварылганы чайладыр негел-дени Кызыл хоорайның мэриязынга хү-лээткениниң дугайында билдиришкенин прокурор судче чоруткан.

Негелде алган даргалар прокурорнуң билдиришкенин судка сайгарып көрбээ-де-ле, ук бажыңны төп чылыг хандырыл-газынга кошкан.

ШӨЛҮН ДЕННЭЭР

Элеп-эргижирээн бажыңнардан көшкен хамаатыларга оларның эр-гиде чурттап орган оран-савазының шөлүңге дең бажыңнарны бээрин прокурор негээн.

Кызыл хоорайның прокуратуразы элеп-эргижирээн бажыңнардан хамааты-ларны өскээр көжүрериниң талазы-биле республиканың адрестиг програмазының күүселдизин хынаан.

Хамаатыларга берген чуртталга оран-савалары хемчээл шөлүнүң тала-зы-биле оларның ооң мурнунда чурттап олурган бажыңнарынга дүүшпес болган. Чижээлээрге, бир көшкен хамаатыга 32 дөрбелчин метр шөлдүг чаңгыс өрээл бажың берген, а херек кырында ооң эр-гиде чурттап олурган бажыңның шөлү

47,5 дөрбелчин метр боорундан аңгыда, 2 өрээлдиң турган.

Кызыл хоорайның прокурору хамаа-тыларның эрге-ажыктарын камгалап, Кызыл хоорайның судунче билдириш-кинни чоруткан.

Судтуң шийтпири-биле республиканың тускай адрестиг програмазының ажил-чорудулгазында тывыскан чуртталга оран-саваларын хамаатыларның ооң мурнунда чурттап турган бажыңнарының шөлүңге дең база ол ышкаш санитарлыг болгаш техниктиг негелделерге дүгжүр оран-савалар-биле орнаарын Кызылдың мэриязынга дааскан.

Айрана ШАРАВИИ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң
дузалакчызы.

ХОМУДАЛДЫ
ХАНДЫРБААН

Судтуң апелляция чадазы РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүн (УК) 286 чүүлүнүн 3 кезээнин «а» пунктузу-биле көрдүнген (албан-дужаалын ажыглап, кижиге кемдээшкенин чедиргени) кем-херекти кылганынга буруулуг деп санаттырган Сайын Шомбулга хамаарыштыр бирги чаданың судунуң үндүрген шийткел-лин өскөртпейн, хевээр арттырган.

Тыва Республиканың Чөөн-Хемчиктин район суду 2018 чылдың июль 12-де суд-тадып турар кижиниң хосталгазын 3 чылга шенелде хуусаага шийткен.

Буруудаттырып турар кижиниң бол-чукчулары шийткелди өскөртиринге ха-

маарыштыр негелде кирирге, апелляция чадазының суду ону хандырыпкы дег кандыг-даа барымдааларны тыппаан, күрүнө ялалакчызының киригени болгаш бирги чаданың судунуң сайгарып көргени барымдааларны хоойлу езугаар бадыт-калдыг болгаш чөптүг деп санаан. Шийт-келди өскөртиринге чылдак болур хире кеземче-чорудулга хоойлузун хажыткан чүүлдер тодараттынмаан.

С. Шомбул дээрзи РФ-тиң ИХЯ-зының «Чөөн-Хемчик» муниципали-теттер аразының килдизиниң полиция начальнигиниң хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле ора-лакчызы болуп ажилдап тургаш, 2015 чылдың декабрь 11-де ооң адаанда турар ажилдакчызы-биле аразында хууда көрүшпес харылзааларның ужун, ажилдакчының шагдаа хевиниң арыг-силиинге хамаарыштыр шүгүмчүлел кылырга, оозу удурланып херектенипкен. Шомбул хорадааш, ооң мойнунче бир катап база хөрээнге каш удаа шашкан.

Тыва Республиканың Дээди Судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканы болза: шийткелдин төнчү кезээнде «иштиги херектер органнарынга» деп сөстөрнүн орнунга «эрге-хоойлу камгалаар орган-нарга» албан-дужаал ээлээр эргезин 2 чылга казыыр деп сөстөр-биле солугурун тодаргайлаан. А арткан кезектеринде Чөөн-Хемчиктин район судунуң үндүрген шийткелин ол-ла хевээр арттырган. Апел-ляция хомудалын хандырбаан.

Юлия ЛИТВИНЕНКО,

ТР-ниң прокуратуразының кеземче-суд килдизиниң улуг прокурору.

Ноябрь 14 – Бүгү-делегейниң диабетке удур демисел хүнү

ААРЫГНЫ БАШКАРЫП ӨӨРЕНИР

Амгы үеде диабет бүдүн делегейде эң нептереңгей хоочургай аарыгларның бирээзи болуп турар. Ооң дугайында Тывада улуг дуржулгалыг, дээди категорияның эндокринолог эмчизи Р.К. ШИРШИНА-биле чугаалаштывыс. Роза Кыргысовна республика эмнелгезинге эң баштай эндокринология салбырын тургускан эмчи, ону Тывага эндокринологияны ажиткан «авазы» деп адап турар, ол салбырның баштайгы эргелекчизи. Тыва Республиканың Улустун эмчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, ооң эмчи стажы 54 чыл.

– Роза Кыргысовна, бистер, бөдүүн кижилер, диабет дээрже чигир аарыг деп дыңнаан боордан башка, чогуу черле чүге оон аарыг бээрл, ол чүү деп аарыгыл дээрзин орта билбес бис. Диабеттен Россияда, ооң иштинде Тывада чеже кижилер аарып турарыл?

– Чигир аарыындан бүгү делегейде аарып турар кижилерниң саны элээн каш миллионнар-биле санаттынар болгаш чыл келген тудум улам немежи, көвүдөп турарының уржундан ноябрь 14-тү диабет-биле демиселдин бүгү-делегей хүнү кылдыр чарлаан. Амгы үеде делегейде 415 млн. кижилер оон аарып турар, Россияда – 10 ажыг миллион. Херек кырында оон-даа көвей чадавас, чүге дээрже диабеттен аарып бергенин дыка көвей кижилер билбейн чоруур. 1979-80 чылдарда эндокринология салбырын ажыдып турувуста, Тывага чүгле 6-8 кижилер диабеттиг турган, амгы үеде чигир аарыглыг улус – ийи муң ажыг. Он чыл болгашла диабет ийи катап көвүдөп турарының ужуң ол күрүнениң чугула медик-социал айтырыы апарган.

Диабет аарыының дөзү – инсулин деп гормонун организмде чедишпези, ону ижин-баарда мыйылаа (поджелудочная железа) деп орган ылгап үндүрүп чоруур. Инсулин деп бүдүмел

чем-биле кады кирген чигирни (глюкозаны) мага-ботка тарадып чедирер ужурул. Бир эвес инсулин эвээш болза, чигир клеткаларже барбайн, ханга хөй чыылгаш, гипергликемияны тывылдырар. Диабет бирги болгаш ийиги хевирниң деп ылгалып турар. Амгы үеде ийиги хевир кончуг нептереңгей. Чигир аарыы хөй янзы чылдагааннардан тыптып кээп болур, чижээ, кижиниң шын эвес чемненири, аш-чемге хораннанганы, халдавырлыг аарыглар-биле аараанының уржуу, кемдээшкин ап турганы дээш оон-даа өске.

Ол ышкаш эмин эрттир семирер чорук, ижин-баар аарыглары, панкреатит, мыйылааның шын эвес ажылы диабетке чедирип болур.

– Дыка көвей кижилер диабеттен аарып бергенин билбес, эскербейн чоруур-дур. Аарыгның кол ылгавырлыг демдектери, симптомнары кандыгыл?

– Оон аарып берген кижилер үргүлчү суксаар, аксының ишти кургаар, хөй чем чиксээр, сиди көвүдээр. База шаг чокталыр, хөлчөк туруучал болур, арыптар, чамдык улус шивижилээр, кадалаар, дырбаныр апаар.

– Бо аарыгның кижиниң

организминге салдары кандыгыл? Ооң кандыг уржуктары айыылдыгыл?

– Чигир аарыы дамырларга кончуг багай салдарлыг. Карактың нарын чинге дамырларын үрээр, ону диабеттиг ретинопатия деп адаар. Бүүректерни үрөп эгелээр, ол аарыгны диабеттиг нефропатия дээр. Ооң ужуң хан баззышкыны улгадыр, холестерин көвүдээр. Дамырлардан аңгыда нервилер удазыннары үрелир. Бо таварылгада ооң ады диабеттиг нейропатия.

Организмге хан эргилдези баксырааш, буттарга кончуг багай салдарлыг болур. Ынчангаш бүдүн камнаары чугула, аңаа балыг-бышкын тургузуп болбас, бичии балыг безин эттинместей бээр. Берге таварылгада бутту кезер ужурул таваржыр.

Улуг-биче дамырлар үрелир болганда, айыылдыг чүвези – чүрек-дамыр системаның аарыглары тыптып болуру: атеросклероз, ишемия, гипертония, инсульт, инфаркт...

Ханда чигирниң хемчээли өй-тап турар ужурул. Бир эвес чигир хөлүн эрттир көвүдээр азы дыка кудулап эвээжээр болза, аарыг кижилерге кере бээр, мындыг байдалдың айыылдыг чүвези бо – комадан үнүп шыда-вайн, олчаан эрте берип болур.

– Чигирниң өй-хемчээли кайы хире болур ужурул?

– Организмде чигир дээрже глюкоза дээрзин дем чугаала-дым, ол шупту органнарның, мага-боттун күш-шыдалын, энергиязын хандыраар. А инсулин чигирни клеткаларже чедирер, орук ажыдып бээр дүлгүрү ол болур. Глюкозаның нормазы бир литр ханга онааштыр 3,5-5,5 миллимоль турар ужурул. Бир эвес аарыг кижилер шын эвес эмнетинер болза, чигирниң нормазы

кудулай бээр болгаш гипокликемия дээр айыылдыг байдалга чедирер. Ооң демдектери: аарыг кижилер мөгүдөп девидээр, кылык-таныр, сирилээр, деридер, чем чиксээр, бажы аарыыр, судалы дүргедээр. Ынчап барганда дарый хемчег алыр: рафинад чигир чиир, чигирлиг шай, чимис чулуу (сок) ижер. Оон башка кижилер угаанын оскунуп, моорап болур. Аарыг кижилер бодунга дүрген чиптер ак хлеб, чигирни ап чорза эки.

– Роза Кыргысовна, чигир чем-биле кады келир болганда, аарыг кижилерге кол чүвези – шын чемненилге ышкажыл? Бо талазы-биле чүнү сүмелээр силер?

– Ийе, аарыг улуска чемин таарыштыраар, диета сагыыры – кончуг чугула негелде. Бистиң пациентилеривис боттары чүнү чиир-чивезин билир, бис эмнелгевисте диабет школазында оларны аажок өөредип турар бис. Чиир чеминиң хемчээлин хлеб кескиндизинге (хлебная единица-ХЕ) өйлээн болур. Бир ХЕ 12 грамм углеводтарга дең. Ол хире ХЕ ханда глюкозаны 1,7-2,2 ммоль/л кылдыр көдүрүптер. ХЕ-ни санаары шуутла математика-дыр ийин. Ынчангаш аарыг кижилер боду өөренир, интернетте бистиң сайтывыста чогуур информация бар.

Хөй углеводтарлыг чемнер чиирге, чигир көвүдээр. Мыйылааны камнаары-биле хары угда хөй чем чивес, аргалыг болза бичилен 5-6 катап ол-ла шагында чемненгени дээр. Организмни ынчалдыр өөредип алыр. Үске хаарып быжырган, ыштаан, дузан чемнер, ак далгандан булочка аймаа, крахмалдыг чемнерни шеглезе эки. Углеводтар дээрже-ле ханда глюкоза-дыр. Белоктуг чемнер глюкозаның шиңгээлин оожумнадыр. Кандыг-даа чем белоктар, үстер, углеводтардан тургустунган болур. Чамдызында углеводтар көвей, чижээ, крупалардан рис, манка, чимистерден хурма, банан, виноград, финик, изюмну чивезе эки, ногаалардан картошканың крахмалын чаза арыглап каапкаш, ци, борщка каап алыр дээш оон-даа өске. Тускай таблицалар бар.

– Чемненилге чуруму чүгө дээрзи билдингир-дир. Диабеттиң эм-таң талазы-биле хандырылганы кандыгыл? Эндокринолог эмчилер кожууннарда бар бе?

– Диабет дээрже күрүне ужуу уткалыг, улуг чарыгдалдыг медик-социал айтырыг болганда инсулин, эм-таң хандырылганы федералдыг болгаш девискээ фондулар таварыштыр чоруттунуп турар. Девискээ фонду халас эм-таң алыр аарыг улус ол чедишпейн турар, акшаладырышкыны чегей.

Эндокринолог эмчилер кожуунда болгаш Би-Хем бар. Арткан кожууннарда аарыг улус бистиң эндокринолог салбырынга кээп эмнедип турар.

– Чигир аарыын болдурб дие чүнү канчаарыл?

– Кандыг-даа аарыгны болдурбазы кижиниң бодундан хамааржыр. Кижилер кады дээр харысалгалыг болур ужурул амыдыралдың кадык овуру-вирин тудар, шын чемнени арага ишпес, таакпы тыртпа олутпай болбас, күш-культура хандыкшыр. Уруг-дарыын шын чемнениринге, фастфуд чигирлиг, газтыг суксунар кижилер турбас кылдыр өөредип ол кижилер бүрүзүнге хамаарыгалыг ниити дүрүмнер. А диабеттен аарып берген кижилер бичии-даа хажыдып болбас. Бир чижекти чугаалаан: бисте бир улгады берген пациентиве куда-дой чорааш, арагалаан. Этенде удуп-ла чыткан, дүш чедир чыдып бээр, уруглар оттурарга, комаже кире берип болган. Үш хонук иштинде эмнел тургаш, ооң амы-тынын камгал алдывыс.

Чигир аарыг кижилер бодунда эвээде контролдаар, глюкомет биле хынаттынар, эмчизи-биле сүмележип турар ужурул. Бо чурум хажытпайн, аарыын башкарып өөренир. Диабетти аажык улуг чүвези кылып албайн, шын башкарып чоруур болза, кыдык кижилерден дудак чокка чылдарда аас-кежиктиг чуртта болур.

– Интервью бергениңе дээш, бистиң номчукчуларымыска ажыктыг сүмелериңе дээш улуу-биле өөрүп четтирдим, Роза Кыргысовна. Силерге бүгү-ле экини күзедим.

Надежда ЭРГЕ

«Тардан Голдун» алдынчыларында

ЭКОЛОГУТ АРГА-БИЛЕ

Тывада амгы үеде Тожунуң девискээринде «Лунсин», Голевтиң даг рудазының компаниязы, Каа-Хемде «Тардан Голд», а Таңды кожуунда «Межегей хөмүр» болгаш Тываның энергетиктиг үлетпүр компаниязы – мындыг улуг бүдүрүлгелер ажилдап турар.

Каа-Хем кожуунуң девискээринде «Тардан Голд» компания келир чылдың тывыжын экологтуг арга-биле эгелээр деп сорулганы салган. 2019 чылда 900 кг алдынны казып тывар планныг. А бирги чартык чылда немелде тудуг ажилдарын чорудары-биле 200 кг алдынны тывар, 2-ги чартында 700 килди казар деп компанияның чингине директору Андрей Листков дыңнадып турар. Оон ыңай Тываның чурттаачыларына 20 ажыг ажилчын олуттарны тускайлап берген база тускай ортумак

эртемниглерни ажилга немей хүлээп алыр деп турар.

Сөөлгү чылдарда Тываның инвестиция талазы-биле ажылы эки талаже көдүрүлүп келген, республикада улуг компанияларның ажылының түңнели моон көстүп турары илдең. «Тардан Голд» компаниязы чыл санында эки көргүзүлгелер болуп келген, ынчангаш алдын казар ажылын ам мырыңай улгаттырар сорулганы чугаалажып, планнап алганы ол.

Ынчалза-даа тайга-таскыл черде улуг фабрикада ам-даа чедир шиитпирлээр айтырыглар бар. Ол дээрже чырык хандырылганы болгаш оруктар. Республикада Кызыл – Сарыг-Сеп талазының оруктары эң багай байдалда турар дээрзин Тываның Баштыңы Шол-

бан Кара-оол ноябрь 7-де инвестиция талазы-биле болган чөвүлел хуралга демдеглээн. Бо талазы-биле ТР-ниң орук болгаш транспорт яамызынга, орук ажыл-агыйларына хемчегни алырын, септелге ажилдарын чорударын дааскан. Шынап-ла, Кызыл – Сарыг-Сеп аразының оруу «Тардан Голд» биле «Лунсин» компанияларының чүкк сөөртүп турар улуг машиналарын үрелип турар. Чырык талазы-биле айтырыгны «Тывазэнерго» албан чери-биле дугуржуп чугаалажырын сүмелээн.

Бистиң корр.

Авалар хүнүңгө уткуштур

АЖЫЛ-ИШЧИ ЭНЕ

Удавас авалар хүнү чоокшулап ораары-биле бистин суурда чурттап чоруур хүндүлүг эневиести бижижесидим. Ол Чааты сумузунда чурттап чоруур 78 харлыг эне Мария Донгаковна Ажы-дыр. Мария Донгаковна ажылчыны базымын 16 харлыында «Жданов» колхозтун хаавы азыраар фермазындан эгелээн. Чээрби сес харлыында «Оймак» сүт-бараан фермазынга саанчылап кирип алгаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир үзүктөлчөкка ажилдаан.

Ол кандыг-даа ажилдан чалданмас, эрес-кежээ угбай чүвези. Аныяандан тура-ла мал-маган азырап, ине-саанын ам-даа салбайн чоруур. Мария Донгаковна 1 кыстың авазы, 3 уйнукутун ынак кырган-авазы. Хостуң үезинде номчуттунарынга ынак. Суурнуң көдээ ном саңына чаа номнар кээрге-ле, бир дугаарында бо угабайга сонугадып чедирер бис. Чоокта чаа үнген Анай Балчыровна Кара-оолдун «Өөрүшкүже узун оруум» деп номун улуг сонугал-биле номчуп, Анай Кара-оолдун чоок таныырын, ооң Чодураа суурга чурттап, башкылап чораанын сактып чугаалап олурду. Ынчангаш кел чыдар Авалар хүнү-биле угбавыс, эневис Мария Донгаковнага каң дег кадыкшылды, өөрүшкүнү күзедивис.

Марта БИЧЕ-ООЛ

Чааты сумузунуң ном саңының эргелекчизи.

Тыва үндезин культура төвүнүн ноябрь 17-де 17.00 шакта национал хөгжүм-шии театрына болуп улустун аас чогаалына болгаш езу-чаңчылдарына үндезилетин тургустунган «Тыва» бөлүүнүн 30 чылдаан оюнга тураскааткан ыры-хөгжүмнүг кезээге чалалга алганнар хөй.

30 чыл... Кижиге хамаарыштыр алыр-кай кижиге ортузу четпезин назы-дыр. «Тыва» бөлүүнүн бирги директору Борис Иргит-Херли. Ансамблдин адын кым адааныл? Эгезинде бөлүктүн оолдары кижиге бүрүзү чер-чуртунун ады-биле, чүү-чүе даа адап турган. Улустун чогаалчызы Александр Даржай келгеш, «Тыва» деп адаарын сүмелеп, бөлүктүн директорун Борис Херлини томуйлаарын санал-даан. Чүге дээрге Борис Херли «Чалыы-назын» цирк бөлүүнүгө ажилдап каапкан, тускай дооскан эртемниг, уран чүүлге чалымнын чогаалчы демдеглээн.

Эң-не баштай оларның белеткел көрүлдизинге эртемден Зоя Кыргыз салаарга, үнелел бээр-биле Алексей Боктаевич Чыргал-оол чедип келген. Көрүлдениң программазын хүлээп ап тура, «Ансамблдин ады-даа тулган-дыр, уруушын адаан. Көрүлдеде лама, хамнар өүрү база кирген, бурунгу «Бээжинниң ырызы» онза-дыр. Ынчангаш улгады берген кижиге-дир мен, суксунум ханып тур. Мөргүл деп чүүл база мында көстүп тур, езулуг үндезин тыва культуравыстың ыры-дыр» — деп, сеткили ханып, «Тыва» бөлүүнүгө ак орукту күзээн.

1970 чылдарның төнчүзүндө Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар ынчан республиканың улусчу чогаалдыг төвүнүн директорунга ажилдап турда, культура сайыдынын оралакчызы Ф. Емельянов «Чалыы-назын» бөлүүнүн сценарий планын тургузары-биле Свердловск хоорайже Черлиг-оол Кууларны тургакчылап чоруткан. Цирк бөлүүнүн ашкызы Хензиг-оол Күжүгет эстрада-цирк бөлүүнүгө күштүг акробат кылдыр Борис Херлини ажилга хүлээп алган. «Ол эден бээр-ле Борис Херлини эки билер деп, чогаалчы сактып чугаалаар.

Борис Херли 1986 чылда эки Василий Саая-биле ийи адыг тудуп, өөредип тургаш, ооң-биле цирк бөлүүнүн концертин үндүрүп турган. Ооң соонда Борис Херли аас чогаалының этнографтыг ансамблдин директору апарган. Уран чүүлге салым-чаяанныг көскү ажылы дээш ону Тываның культура сайыдының үндүлел бижии-биле (20.12. 2003 чыл) адаанаан. Тыва Республиканың Улуг уралының (2002-2006 ч.) хүндүлел бижиктерин, 2018 чылда делегей чергелиг «Зов шамана» деп көрүлдөгө киришкеш, ала-ла өөрүп четтиришкенин бижиип алган. Борис Херли уран чүүлчү, хөй-иитижи, көскү культура уран чүүлүнүн эрчүнү дээрзин демдегел каайн.

Аныяк чалыы үезинде «Чалыы-назын» тыва цирк бөлүүнүгө Херли Борис биле Василий Саая ажилдап, ону хөгжүдүп тур дээш дыка-ла оралдашканнар. Ынчан-на сывырындак демир кырынга аныяк артизиви Борис Херли сыгыт, хөмейин салып турган. Бир катап цирк өргүзүү өвүрнүн Хандагайты суурга олуп турда, чинге демир кырынга Борис Херли каргыраа-сыгыды-биле күүселде алган соонда, аныяк оол чедип келгеш, дыка магадаан: «Кай, сывырындак демир кырынга туруп алгаш, сыгыт-хөмейни ала күүседип болуп бе?» — дээрге, Борис Херли чөпшээржи каан. Таныжып

алган кижизи Геннадий Тумат оол-тур. Оларның аразында чогаалдык харылзаа ынчаар эгезин, сөөлүндө «Тыва» ансамблдинге кады ажилдаар салым айгаар аайлажы берген. Олар арылбас эжишкелер апарып, аңгар-оол Ондарны демнежи кылдаары-биле бөлүүнүгө чаа-ан, ынчаар-ла соңуг-мурнуг атылып, ансамбль тургустунган.

АРАТ ЧОННУҢ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ
1990 чылдың эгезинде, тураашкынның кидин түлүк эзинде «Тыва» бөлүүнүн тургустунуп келгени — Тыва культураның төөгүзүнгө, сак-атканы дег, чырыш дээн. Бурун тыва культуравыстың

«Тыва» ансамблиниң 30 чылынга

ҮНДЕЗИН КУЛЬТУРАНЫҢ АРНЫ

салбак чечээ частып келирге, сагыш-сеткиливис сергеп, оттуп келген. Хөмей, сыгыт, каргыраа кожуун, суур бүрүзүгө чаңгыланган, арат чоннун деткимчези улуг болган. Чону чоорган, хөйү хөйлең деп чүе ол.

Ол үеде национал тыва хелтер даараар профессионал мастерлер-даа турбаан, садыгларга пөс-таавы аймаа үзүлгөн, акша-шалың чок, дыка берге. Кыска хуусаа иштинде ансамблдин баштайгы хевин ус-шевер мастер Лина Херлиевна Серен бодунуң материалдары-биле халаска даарап берген. «Бо материалды кайыын, канчап тып эккелдин, кым даараан?» дээрзин ол үеде Борис Херлиден кым айтырган деп. Сарыг пөс дээрге, Кызылдың уран чүүл училищезиниң эрги көжегелери болуп. Хеп элей бээр, үе дүрген эрте бээр, дараазында чаа хепти Цэнгел тывалары Дайнаа угбай биле Нанакай олар даараан. Ол үеде материал тып, хеп даарадыр мастерлер тывары нарын айтырыг.

Чогум-на «Тыва» бөлүүнүн төөгүзү узун, ооң бирги директору Борис Херлиниң үлүг-хуузу улуг дээрзин демдегел каайн. Тывадан көже берген хамаатыларның каапканы оран-бажыңын ээлеп алырынга ол дарый, мерген хөделген. Ынчан Кызыл хоорайның бир дугаар бажың эргелелиниң специалисти Галина Степановна Кончук ансамблдин кезек оолдарын бажың-биле хандыраарыга дузалажып, оран-сава-биле хандыраарын чедип алган. Ол үеде Тываның Президентизи Шериг-оол Ооржактың ансамблдин тургустунарынга ачы-хавыязы дыка улуг болган. Ш.Д. Ооржак ансамблди деткип, чоннун сагыш-сеткилин көдүреринге идигни берип, ада сагыш салышкынны кылганы-биле «Тыва» ансамблиниң оолдары оран-савага чединген.

Кожуун, суурлар кезиир машина-техника дээш база-ла директор булганып, хөделип халаан. Аныяк удуртукчу дидим, эрес, чончу сеткил-биле эш-өөрүнгө бүгү талазы-биле дузалап турган. Ол дугайын чугаалап тургаш, эртемден Зоя Кыргызовна Кыргыстың эртем-шинчилелдиг көрүжү, идеязы — ону өзектеп эккелгенин уттуп болбас. Ниитизи-биле бөлүктүн шуптузунун киржилгези мында бар. Ол кижиге, бо кижиге дээр аргажок, демниг хөделип, чонче басып үнгени — 30 чыл хөйү сөглөп турар. Ансамбль канчаар бут кырынга тургустунуп келгенил? Ооң төөгүзүн сайгарып келирге: «Борис Херли билер ыйнаан» дээн чугаа үндезинниг.

1995 чыл. Нью-Йорк хоорайның Рузвельт госпиталына тыва сыгыт-хөмейниң күүседикчизи Борис Херлиниң боостазының үн органына лазерлиг шинчилге кылган (удуртуп чораан эртемден Зоя Кыргыз). Эртем-шинчилел ажылының түңнелинде үн органына улуг кемдээшкин болганындан ол каргыраа-

лап, хөмейлеп албас апарган. Ол дугайын кым сонуграан деп... Барык беш чыл боостазы хөңүвейн барган. Борис Херли ол дугайында кажан-даа хому-дал кылбаан, чүгле юбилей бүдүүзүндө сактып чугаалаан. Кезек када «Тыва» бөлүүнүн кандыг-даа көрүлдизинге Борис Херлиниң ады чидип, дыңналбастай берген...

«Тыва» бөлүүнүн эң баштайгы концерт программасы Хакасияга «Тун байрам» (бистиң болза Наадым) үезинде болуп турда, мен оон репортаж кылып, тыва радиога чаңгыландыр салып, бирги бижидилгениң хоолгазын радионун алдын фондузунда арттырып каан мен. «Тыва» бөлүүнүн баштайгы күүседикчилери мээң чогаалдыкчы караамга-ла ынчаар сайзырап, чамдыктары Улустун хөмейжилери, өскелери алдарлыг атка четкен, чүгле бирги директору Борис Херли ат чок арткан. Ооң эш-өөрүндө дугаан азы арта берген чүзү-даа чок, бодунуң үезинде хөйү кылган, чалыы назынын уран чүүлге, хөмейге тураскаадып ажилдап каан. Эки кылган ажал — элпеп чиптес алдар.

«Тыва» бөлүүнүн ачызында

«Тыва» ансамблдин төөгүзүн тургузуп, бижимелдер кылып турарын төптүн директору Игорь Михайлович Көшкендей өөрүшкү-биле чугаалаан. Ажылы бачым, соталыг телефону кыңгыраан, алызында чай чок олурза-даа, сөс чокка билчипкен ышкаш болдувус. Кол айтырыг: «Тыва» бөлүүнүн ниитилелге уjur-дузазы болгаш ооң ролу.

— Ажыл-иживис хайымныг, үевис чедишпес. Айтырыгның уjur-утказын билип кааптым. Ийе, «Тыва» бөлүүнүн 30 чыл оюнга кидин түлүк белеткенип тур бис. 2017 чылда ол дугайын чугаалажып, баш бурунгаар планнап каан төлээде, буганың мыйызындан сегирип алыр дээр болгай, дыка улуг ажыл-херекти кылып кириптивис. Шинчилел ажылындан эскергенивис, «Тыва» бөлүүнүн бирги күүседикчилериниң хөй кези «кызыл-дустаан», ол арай хомуданчыг. Оларның төөгүзүн шын тургузуп, сайгарып, улустун сактышкын чугаазын бижидип, чурукка тырттырып тур бис. Ол үеде техника амгы дег сайзыраңгай турбаан, документ, саавыыр чогуңдан, чамдык чүүлдер билдинмес арткан. Ындыг-даа болза кол ооргазын тургузуп алдывыс. Бирги директору, уран чүүл удуртукчузу, ынчангы бөлүктүн чизе-даңзызы, күүселделери кымнар дээрзи элээн чыгына берген.

— «Тыва» бөлүү тургустунуп келген соонда, ооң ниитилелге уjur-дузазы кандыг болганыл, Игорь Михайлович?

— Совет үеде тыва езу-чаңчылдарны хоруп каапкан, чуртка эде тургустунуушкун дооступ турда, тыва улустун бурун, езулуг үндезин езу-чаңчылы, тыва национал хөгжүмү, сыгыт-хөмейи, бурунгу ырларывыс катап эглип, тыва кжиниң сеткил-хөңү оттуп келген. «Тыва» бөлүү тургустунгаш, аңаа үезинде идигни берген. Ооң соонда Шагаа, сарыг шажынывыс эглип, республиканың салым-чаяанныг уруглар школазы ажиттыган. Улустун хөмейжизи Коңгар-оол Ондар аңаа хөмей клазын башкылап турду. Гас-троль үезинде, мен бичии кижиге, оларның сыгыт-хөмейин сонуграп, Улуг-Хемниң Арыскандан хөмейлеп үнүп келдим. Ындыг чижектер хөй. Ооң уламындан «Хөмей» деп эртем-шинчилел төвү база ажиттыган.

1991 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинге тыва хөгжүм херекселдериниң клазын Татьяна Туматовна Балдан ажиткан, мен ооң өөреникчизи болдум. «Тыва» бөлүүнүн ачызында «Эртинелиг Тыва», «Хүн-Хүртү», «Чеди-Хаан», «Эне-Сай» бөлүктөр дазылданып, сайзыралды алды, улаштыр-ла Тыва национал оркестр тургустунган. Ынчаар сайзырап келзе-келзе Тыва үндезин культура төвү тургустунуп келген (2008 чылдың октябрь 6-да доктаалы үнген), аңаа Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол ат салган. Тыва езу-чаңчылдарны сайзырадырынга ооң деткимчези, эгелээшкинери улуг болуп турарын демдегел каайн.

Тыва культура төвүндө чаа чүүлдер немежип турар, улуг одагның оду улам өөскүп хып турар. «Тыва» ансамблиниң бирги күүседикчилери лама кижиниң мөргүлү, хамның самы-биле эгелээн, бөгүн лама, хамнарның ажылы көскү. Ниитилелге ооң уjur-дузазы кайы хире дээрзин чон көрүп, билип турар.

«Тыва» бөлүүнүн 30 чылын демдегел тура, кожуун, суур бүрүзүгө аалдап чедер бис (ноябрь, декабрь айларын төндүр). «Тыва» бөлүүнүн сайзыралына чоннун деткимчези улуг болганын демдегел каайн. Эң баштай айттын дег-херекселин, бурунгу эдилелдерин чоннун дузазы-биле тып, чыып алган (чоннун белек-селээ дээрим ол). Кайы кожуундан кымнар оларга улуг дуза чедирип турганын база төөгүжө кирип бижирип бис. Солун-сеткүүл арнынга чоннун солун сактышкыннары чырыттынар уjurлуг.

— Амгы үеде национал Тыва төптүн ажылы ооң уламындан чалгынналып, сайзырап тур. Силерниң чалгын-чакпаңар хыралыр уjur чок боор, аз Игорь Михайлович.

— Чогаалдыкчы чалгын-чакпавыс хыралыр уjur чок, улам херии. Удавас төптүн юбилейин база демдеглээр бис. Ооң дугайында чугаа төнчү чок. Чаңгыс сөс-биле улуг корабльде шутуп эжиндирип, сайзырап, далайның кандыг-даа улуг шуурганныг чалгыныга кажан-даа торулбас бис. Тыва езу-чаңчылывысты, төрзүн черивисти бүдүн-бүрүн арттырып алыр дээш, бурунгаар чүткүп чор бис.

— Игорь Михайлович, ноябрь 16-ның хүнүндө силерниң Тыва үндезин культура төвүгө байырлап эгелей бээр бе?

— Ийе, ол хүн сагыш-сеткиливис байырымныг, аалчыларывыс уткуур бис. 9 шакта республиканың IV хөмей шуулганының киржикчилерин бүртүкпег эгелей берген турар, фото-чурук делгелгези дыка солун, көрүкчүлери, деткиччилери, тыва хөмейниң мөгейкичилерин чалап тур бис.

Чугаам төнчүзүндө, «Тыва» бөлүүнүн эң баштайгы оруун иззэн хөмей-сыгыттың күүседикчилеринге, ыраажыларынга, самчыларынга, ооң тургузукчуларынга, деткиччилеринге, ус-шевер даараныкчы мастерлеринге, көрүкчүлеринге, эртем-шинчилел ажылынга чедишкенин дээш мөгейип, байырымны чедирип каайн. Ноябрь 17-де Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Тыва» бөлүүнүн 30 чылынга тураскааткан концертче чалап тур бис.

Лидия ИРГИТ.

Боостазың шинчилеп турары.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ЧҮРЭЭВИСТИҢ
ЧЫЛЫҢ
СӨҢНӨП...

Бай-Тайга кожуунунуң девискээринде кедергей аң-меңниг, кат-чимистиг, чонунуң ыдык тайгаларының бирээзи Манчүректин Кадыр-Каыт мээң төрүттүнген черим. Оът-сигени четчип быжа бээрге, сүт-саан көвүдөп, савазырай бээр оран-на болгай.

Өрү дээр шаар дүндүштөлип үнө берген сүвүр-сүвүр дагларлыг, чыткан инек хире калбак даштарны ажыра хайнып-мөөрөп шурап баткан шапкын хемнерлиг, кош аргаларында аң-мең имилеме, көшкелиг дагларында тайга согуналары көгөрүп үнүп чыдар, тас-тас тайгаларында даас, эзир, улар кужу сииледир ушкан, кедергей аң-меңниг байлак оран, чуңма турлаа Мөңгүн-Тайганың онзагай чараш булуңу Тоолалыг өскөн черим.

Чадаг кижидөңгүп кылаштаар кадыр-берт шорааннарга, ийи аъттыг кижикаржып эртип албас Алды-Үстүү иш-киннерге, дүндүк өттүр өшкү, сарлыгы өгдөн үнмейн көрүп олурар Көк-Мээске, Сүвүр-Тайганың, Теректиглерниң, Дүмзениң хая-даштыг чалымнарынга мал бажы дозуп, чуңма ышкаш чоргаар маннап өстүм.

1930-1950 чылдарда Тываның девискээринге болуп турган халаптыг, ханныг репрессияның, каржы-дерзии дорамчылап болгаш күчүлөдиг, өлүрүшкүнүн, ыы-сыының, ажыг-шүжүгүнүн чылдарында Тоолалыгга бора-бүдүн чурттап орган ачаа Намгай-оол болгаш өскөлөрү-даа «чонун дайзынны» деп буруудаткаш, «контр» деп шииткеш, Саян артында бүдүү өлүрер «Өлүм лагеринче» окбоонун күжү-биле сүрүп алпарган. Өг-бүлөвис амыдырап-чурттаарының арга-хоргазын дилеп, Ары-Хемчик-Шуйда ха-дунма төрөлдөр кезип, аштап-түрөп, аар-берге амыдыралды көрүп келгени-вис угаанымда таңмаланып, уттундурбас бооп арткан!

Ханныг репрессия уржундан Мөген-Бүрөнге — 1 класска, Шуйга — 2 класска, Кызыл-Мажалыкка — 3 класска, Тээлиге — 4-5 класстарга өөренип, үстүкү класстарны Шуй, Мугур-Аксы школаларында доозар аргалыг болган мен.

Шуйнун кадыкшылга школазынга башкылап турган угбам Анчымаа Намгай-оол, честем Даваа Авыр оларның ачызында Шуйнун кезээки школазынга 8 класс дооскан бижикти холга алып аргалыг болганым — аас-кежим. 1965-1966 чылдарда Кызылдың 1 чыл хуу-саалыг садыг профессионал техниктиг училищезинге өөренип, ону дооскаш, баштай Бай-Тайганың Шуйда кадыкшылга школазының ларгунга, оон соонда Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайганың холушак барааннар садыына училищени кады дооскан эжим, уругларым авазы-биле садыглап ажилдаан бис.

1967 чылда Сүт-Хөл кожуунун төвү Суг-Аксы суурга Чечек Бөскөк уруу Ооржак-биле өг-бүлө, чурт тудуп, бот-тускайлап амыдырал-чурттап турган дузун амзап, бо хүнге чедир кады өөрүшкү-муңгаралды деңге үлежип, чурттап чор бис.

Ачам Саая Намгай-оолду азырап карактаар сорулга-биле честем Ооржак Картыг-оолдун 40-59 дугаарлыг, ыяш кабиналыг «Урал ЗИЛ-5» деп машина-зы-биле бо ачы-буяныг Мугур-Аксы суурга 1969 чылда көжүп келген бис. Мугур-Аксы Культура бажыңыга директорлап, оон соонда агиткультбригадаларга методистеп, сөөлүнде барып Каргы суму чагыргазыга ажилдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн мен.

Мугур-Аксы Культура бажыңыга ажилдаан уелерим менээ эң-не эргим болгаш уттундурбас болуп арткан. Чүге дээрге аңаа ажилдап тургаш, чонунуң культура-массалыг дыштанылганын организастаарының байлак арга-дуржулгазын шингээдип, чон мур-нунга бараан болуру дег улууг харысалга чок деп чүвени ынчан ханы медресеп билген мен.

Культура талазы-биле тускай эртем чок кижиге чон-биле ажил-даары баштай дыка-ла берге болган. Ынчалза-даа кады ажилдап турганым хоочун-даа, аныяк-даа тускай эртемниг эш-өөрүмнүн ачызында, оларның дуза-деткимче-биле чаа тургустунган кожуунуң культуразын бут кырынга тургузуп, хөгжүдүп шыдааны-высты утпайн сактып, аңаа чоргаарланып, өөрүп чоруур кижимен.

Мөңгүн-Тайганың чонунуң бөдүүн ажил-ишчизи, экииргек-дузааргак, хүндүлээчел биче-сеткилди, мөзү-бүдүштүү мени сорук кирип, ажил-ишке өөредип, дадыктырып чалгынналдырган. Чогум-на ынчан чонумга бараан болуру улуг чоргаарал, хүндүткел, аас-кежи-тир деп чүвени ханы медресеп билген мен.

Онзагай чараш бойдус-чурумалдыг өскөн черимниң быжыг тура-соруктуг, чылыг-чымчак чугаа-сөстүг, эрес-кежээ чонунга тураскаадып, бир-ле эки чүүлү кылырын менээ билиндирип, сагындырып келир чораан. Ынчанга-ла «Онзагай сен, Мөңгүн-Тайгам!», «Мөңгитиниң салгалдары» база «Ада-өгбөлөривис, оларның салгалдары» деп номнары, «Ыры, шүлүүм тураскааттым» деп ырыларым чыындызын үндүргөн мен.

Чырык черге кижик болуп чурттаан назынымда культура, уран чүүлүгө, спортка, ажил-ишчи чонга бараан болуру менээ солун-даа, берге-даа, хүндүлүг-даа болганын чонумдан чажырбас мен. Каяа-даа, чүнү-даа кылымза, менээ эң-не эргим болгаш үнелиг чүве ажил-ишчи чон, эдеришкен эш-өөрүм, хайыралдыг өскөн-төрзөн черим дээрзин чылы-биле сактып, бодап чоруур мен.

Чымыш-аактың бергелерин эгиннерге деңге чүктөп, өөрүшкү-муңгаралды кады үлежип чораан эжим Чечек Бөскековна мээң тайып ушлас даяангыжым, чөлөнгим, сүмелекчим, деткичим, идегелим, чоргааралым, сорук кирикчим болганыга өөрүп, оон кижизиг мөзү-шынары, туруштуу, арыг шыны сеткил-сагыжы, чайгылыш чок ынакшылы, ажил-ишчизи, узак угаан-ны, чылыг-чымчак чугаа-домаа менээ үлөгер-чижек болуп чоруурунга чоргаарланыр мен. Ынчанга «Уругларым авазы» аңаа тураскааткан ужурум-даа ол чүве.

Россияның болгаш Тыва Республика-ның чазактары, Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагыргазы, кожуунуң ажил-ишчи чону мээң кылып келген ажил-ижимни бедии-биле үнелеп көргөш, «Хүндүткелдин демдээ», «Ада-чуртка шыныч-чорук» орденнер, «Россияның профэвилелдериниң 100 чыл юбилейи», «Даа кожуунуң 100 чылы», «Мөңгүн-Тайга кожуунуң 75 чылы» медалдар, «Бүгү Эвилелдин уран чүүлүнүн лауреады», «Бүгү Эвилелдин социалист чаражының тилекчизи» (1978), «Культураның алдарлыг ажилдакчызы» деп херек демдектериниң, Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Тыва Республиканың Президентизиниң «Өөрүп четтиришкн» бижиктери болгаш хей санныг хүндүлөп бижиктер-биле шаңнаанынга өөрүп четтирип чоруур мен. Ол ышкаш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы», «Мөңгүн-Тайга кожуунуң Хүндүлүг хамаатызы» хүндүлүг аттарны тывысканы — мээң ажилымны чонумнуң болгаш чуртумнуң үнелээни ол болур.

Чырык черге чаяап бодарадып алган ажи-төлүвүске, оларның салгалдарына арга-дуржулга-высты ам-даа дамчыдып, өмөк-дөмөк, чөлөнгим болуп, чүрээвистиң чылыын сөңнөп, үлөгер-чижек болуп, оларның келир үези дээш ам-даа чурттаар, эки-ле чүүлү кылырын бодап чоруур мен.

Адыг-оол НАМГАЙ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну.

Ажыл-ишчи кижилер

АТ-СУРАА
УТТУНДУРБААН

Аныяк-чалыы шаамдан ажилдап чорааш, кандыг омак-сергек, туруштуг, бурунгаар көрүштүг, ажил-ижинге сагыш-сеткилинден бердинген кижилерни көрбөдүм дээр.

Ындыгларның бирээзи Кудурукпай Чүдөкейевич Хертек чораан. Кудурукпай Чүдөкейевичини бичимден тура-ла билир мен. 9-10 харлыында тыва үжүк-бижити боду өөренип алгаш, ону өске кижилерге өөредип турган. Ол шагда чайлаг школаларының баштайгы башкыларының бирээзи. Үжүк-бижити билер болгаш, арбан даргазында удурткучу ажылын эгелзэн. Бай-Тайганың Хөл сумузуңуң даргазынга, Бай-Талдың Сталин аттыг совхозка партия комитетиниң секретарына, Шуйнун «Мурнакчы» колхозтуң даргазынга ажилдаан. Бо ажил-агыны миллионер ажил-агый кылдыр удуртуп баштап, экономиказын дыка көдүргөн.

Эрткен вектиң 60 чылдарының төңчүзүндө Шуй ортумаа школазынга төөгү, тыва дыл болгаш литература башкылап ажилдап чеде бээримге, ажилдаарына таарымчалыг кылдыр интернаттың азында бичи өрээлди хостап, удуур орун болгаш кичээлдерге белеткенер столду тургузуп каан. Ол өрээлге чурттап турумда, кончуг салым-чаяанныг бот-тывынгыр композитор Тойлу Салчак, колхоз даргазы Кудурукпай Хертек бо-ла чедип кээрлер.

Шуй школазынга элзэн ажилдап чорумда, кадыкшылга школазынга ажилдадып каан. Бир катап хуралга чорааш, колхозтуң конторазының чаны-биле эртип чыдырмда, Кудурукпай Чүдөкейевич: «Мээң кабинетимге кириптиңерем» — деп чалады. Ынаар кире бээримге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты Шыды-

Чидиг айтырыг

СУУРЛАРЫҢАР
КАГБАЙН КӨРҮҢЕР

Эрткен вектиң 90 чылдарында амыдыралдың хевир-байдалы өскөрүп, ажил-агылар сандар, акша-төгери ажилдап алып албан-организация черлери кызырылган соонда, бөдүүн өг-бүлелер кончуг берге кызагалда таваржып турганы — чурттап эрткен төөгүс-түр.

Кандыг-даа үеде, кандыг-даа таварылгада кижилерниң угаан-сарылы, ажил-ишке тывынгыры, ажи-төлү дээш, келир үези дээш демисели оларның быжыг тура-соруундан кончуг хамааржыр. Бо-ла эрткен чылдарда чон чүнү көрбөди дээр. Кошак болгаш чалгаа кижилерге бүгүлө өскөрүлгелер уттунмас чылдагаан болган. Ындыгларның шилип алган оруу: хамык чүвени уттуптар кылдыр эзирти ижип, арагалаары. Ыяп-ла ыңдыг улуста ажи-төл хей ийикпе, азы чурттаар оран-сава айтырыгы берге байдалда болгулаар.

Кызымак, кезээ улус чүвениң уг-шиин биле берген, хыры тодуг, экти бүдүн, даартагы хүнге коргуш чок кел чыдар. Чазыг болгаш кажар кижилерни чок деп болбас, хыры тотса-даа, караа көпкөс, «кавырактанып-ла» чоруур. Ынчал кээр-ге ниитилел «байлар» болгаш «ядылар» деп ийи кезекте аңгыланып турар. Сандараашкын чылдарында кожууннар-дан «чүгээр-ле» дээн сайгарлыкчылар, «балдырлыг» кижилер «Ажи-төлүвүс өөредип алып бис» дээш, Кызылче көшкеш турупканда, хоорай школалары сыңышастап, бергедеп турган, а чамдык суурларда школалар хагынар чыгап, башкыларның ажилдаар олуттары, шактары кызырыл-даа турган.

Ол чылдарда хоорайның социал башкылары элдеп берге чүүлдерге база таваржып турдувус. Чамдык улус дыка чийк сеткилдиг болгулаар. Артык акша-төгери чок, таптыг дугуржуп алган чурттаар оран-савазы чок хирезинде ажи-төлүн түредип, аартып, бир-бир азыглар дилеп, өрээлдер, квартиралар, бичи бажыңнар хөлезилеп, хоорайда хинчээн көрүп-ле чоруурлар. Мындыг берге байдалда уруглар канчап эки билиг чедип, өөренип

раа, колхозтуң улуг бухгалтери Кудурукпай дарга: «Зил» деп машина эргилзэн, үндүр бижир хуусаазы чет Силерниң дилээңер езугаар «Газ-51» автомашинаны кадыкшылга школазы бээр деп шиитпирледивис. Машина бодунар мунуп алгаш, школага чед бериңер» — деп чугаалады. Өөрүмүм аажок, кадыкшылга школазында ка кошкак уруг-дарыгга аш-чем, иди аймаа дээш өске-даа чүктөр сөөртү чаа машина кончуг херек турган. Машина бодум мунуп алгаш чоруткаш, чочым Улуг Хүреш-оолга хүлээдип бер.

Кадайым Нона Сарыгларова мени СЭКП-ниң Бай-Тайга райком бирги секретары А.С. Дембирел К. Хөлче ажилдадып чоруткан. Бир-ле школага «Кара-Хөл» колхозтуң дарга Богатырь Самбуевич Кошкар-оолдип келгеш: «Школаның кыжын о-ыяжын белеткээр болгай. Бүгү-ле күжүн, техниканы олче салганымыс ре боор» — деп чугаалады. Барып-ба колхоз даргазы дузалажыр деп турда ажылгаар дээш, школаның ажил-эргелекчизин келдирткеш, одаар белеткелинге шупту башкыларны бол ажилчыннары хаара тударының чүг-зын чугааладым.

Богатырь Самбуевичиниң ажил-хениң херечилери тудуглар бо хүн чедир турбушаан. Көдүрер-Дашта дашты чаза тепсип, арттың кырын делей үстүрүп, Чыдыг-Арыктың малга черлерин дескилей сай-довуракты ур деп оон чугаалап турганын дыңнаан Кара-Хөлче орукта көвүрүглер туду чонну хаара тудуп, оларны тутту дарга база ол-ла болгай.

Богатырь Кошкар-оолдун алд-ат-сураа чонун аразында ам-даа уттундурбаан.

Бараат ДЕЛЕГ-С
Бай-Тайга кожуунуң алдар ажилдакчы

алырыл? Боттары-даа, уруглары аш-түреңги, элбер-самдар чоруктан, херек үүлгедиглеринче кирер, оорлан

Суурда бажың-балгадын септелгаш, ээлеп, кызып чурттаза-ла. Мын социал аарыглар өзүп турарын кож суму чагыргалары, уруглар, эмне албан черлери кичээңгейге ап, ол та-зы-биле ажилды чогуур өйүндө шын чорудар ужуруг эвеспе? Херээжен чөвүлелдеринден аңгыда, Адалар б Иелер чөвүлелдери-даа тургустунуп болгай. Кызылдың оң, солагай тал дачаларын болгаш хоорай иштинде н-ти чуртталга объектилерин доктаа кичээңгейге алыры күзөңчиг. Өөредип черлериниң ниити чуртталга өрээлде доора хуу кижилер ээлеп турары шын Суурдан келген сургуулдарның чуртта чери чүге чок болуп турарып?

Бо эрткен хүннерде мындыг му гаранчыг таварылганың херечизи б-дум. Ийи чинге оруннуг, бичи (времен бажыңчыгаштың ээзи 9 класс дооскан о-дунмалыг, ийи кыс үш кижини оларны улуг дилээ-биле хөлезиге чурттадып а-ган. Улуг угбазы хуу улустуң киоскизи ажилдааш, 2 сургуулду азырап, баж өртээ төлээр болган. Тудуг техникум болгаш ПТУ-да суурдан өөренип кел-дунмаларына чурттаар чер чок бер боорга, арай деп-ле тургустунуп алг-чаа-ла неделя болганда төрөли болур б-бүлө улус уругларны эзережип тургаш, са-базып кирип келген. «1 класс уруу-с өөредип алып бис, бо честөң таксил ажилдааш, акша чыыптар» деп көгү-тургаш, олар боттары-даа, уруглар-да бичи бажыңга сыңышпайн түрзэн. Бажы ээзи оларны орунга чадар матрац, чор-ганын шалага чадып удуп, хирлендир-каапкан дээш шуптузун үндүр сывыр-ган.

«Берге» үелерни чурттап эртерин-ылаңгыя көдээ суурларны сайзырады-талазы-биле программалар көдүрүп-тур ышкажыл. Көдээ ажил-ижинерни өгбөлөрнүң арттырып бергени бажың-балгаттыг суурларыңарны ээзиредип кагбайн, чурттап орган черинерни кат-динмиттелдир ээлеңер, аныяк салга-дар. Кызыл хоорайже чүткүп, бичи ажи-төлүңер түрөтпейн көрүңер деп дилээ-дир мен.

Нина СЕРЕНТ,
хей-ниитижы хоочун.

Театр уран чүүлү

«БЕДИК АРТТАН ХАРАП ОРА...»

Ноябрьның 11-де В. Көк-оол атынан национал хөгжүм-шии театрына Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунун 1968 чылда доозукчуларының тыва сценага 50 чыл болган оюнга тураскааткан «Бедик арттан харап ора...» деп кезээ болуп эрткен.

Байырлык кезээге театрның бүгү аңгы-аңгы артисттери киришкен. Бо анаа-ла тыптып келбээни чугаажок. Дээрже «ленинградчыларның» чаңкурсу эжи Тываның Улустун артисти Ширин-оолдун чырыкче үндүргөн ады-ла болгай. «Шын» солунга каттап ол кирип келгеш, өөрүшкүзүн келжип, ол номунга холунун үжүүн салып, белекке бергени уттундурбас. Чаңкурсу чер-чурттуум, хүндүлүг артисттиң аалын ынчан харамдыгып номчаан мен.

Байырлык кезээниң башкарыкчылары аа Республиканың Улустун артисти Нахсыл биле Тыва Республиканың дарлыг артисти Мерген Хомушку бистиң «ленинградчы» хоочуннарының оруун көрүкчүлөргө чоргаарал-битаныштырган. 1968 чылда Ленинград-13 хып дээн чалыы оолдар, кыстарны аа театр уткуп алган. Бөлүк Тываның ууг-бичи көрүкчүлөргө кайгамчык арушкуну сөңнээн. Уругларга «Аңчы-ора болгаш Аңгы-Чечек» деп тоолду, уруг улуска «Бистиң хоорайыстың ады» деп Ада-чурттуң Улуг дайынының аарларынга тураскааткан шиини бар бараалгаткан. Кол рольдарны кайгамчык чараш болгаш уран талантылыг артистер Дарый Монгуш, Ляндуп Солун-оол олар ойнап келген. Бир дугаар оонундан-на мергежилниң тергиннери эрзи илереп келген артистер Владимир ерен-оолду, Дыртык Монгушту, Каадыр-оол Сагдыны, Мария Солун-оолду, Дадар Барыңмааны, Хертек Ширин-оолду көрүкчүлөр танып алган. Ылаңгыя Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» трагедиясында Ромео оюнун ролюн Хертек Ширин-оолдун, Джульеттаны – Ирина Лопсаннның ойнааны театрның алдын аңдузунче кирген.

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтунун 1968 чылда доозукчулары – ол эрзи өөредилге чериниң Тывадан ийи уугаар доозукчулары. Бир дугаарында институтту Тывадан бөлүк 1955 чылда ачкан. Ол дээрже ат-сурагылы Дмитрий

Дамба-Даржаа, Чылбак-оол Мортай-оол, Сапык-оол Куулар, Дадар Намчыл, Олег Намдараа, Сиин-оол Оюн болгаш өске-даа тыва театрның хоочуннары-дыр.

Ийги бөлүктүн артистериниң барык шуптузу чогаал бижиинге, очулдура-рынга салым-чаянны илерээн. Олар-ның бирээзи Владимир Серен-оол сура-лыг шүлүкчү болганын билер бис. Владимир Седипович «Шын» солунга база ажалдаан. Ооң чогаалдарын машинага парлажып-даа турган мен. Холунун үжүү безин кайгамчык чараш кижиле болгай. Каадыр-оол Сагды, Ирина Лопсан олар салым-чаянныг режиссерлар болуп, дыка хөй шиилерни тыва сценага тургусканнар. А Дадар Барыңмаа, Роза Серен-оол оларның кайгамчык ыраажы салым-чаянны удаткан чок көстүп кээп, көрүкчүлөрниң ынакшылын чаалап алган. Тываның болгаш Россияның Улустун артисти Ляндуп Солун-оолдун ырлаарын бөгүнде-даа магадап, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле көрүкчүлөр үдеп турду.

Байырлык кезээге оларның кижиле бүрү-

зүн чылыы-биле сактып, ойнап чорааны рольдарын театрның амгы салгалының аныктары көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Хоочуннарга ТР-ниң Чазаның Дарга-зы Шолбан Кара-оолдун өмүнээзинден ооң чөвүлекчизи Орлан Дамба-Хуурак байыр чедирип чүве чугаалааш, кады ажалдап чорааны хоочуннарының кижиле бүрүзүнүн дугайында чылыы-биле сактып, олардан хөйүн өөренип алганын онзалап демдегеп, өөрүп четтиргенин илереткен. ТР-ниң культура болгаш туризм сайыдының оралакчызы Лилия Дамбаа база хоочуннарга байыр чедирген. ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Чылгычы Ондар, театрның кол режиссеру Алексей Кара-оол, Москваның Шукин аттыг дээди театр училищезиниң доозукчулары чылыг байыр чедирип-киннерин кылып, солун сактышкыннары көрүкчүлөр-биле үлежип, хоочуннарга суй белектерин сөңнээн.

«Ленинградчы» артистеривистиң төрөлдери, чок кижилери база сценаже үнүп, улуг артистерге өөрүп четтириш-кинин илередип турду. Чечекмаа Түлүш-

ооловна Сагды өөнүн ишти Каадыр-оол Сагдының ажалдарын сагындырып, сценага ооң шиилеринден үзүндүлөрни, ооң чогааткан ырларын ырлашканы дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Билдингир культура ажалдакчызы, «Хүндүлелдин демдээ» орденниң эдилекчизи Раиса Сат башкылары Каадыр-оол Ооржаквич Сагды, Ирина Ивановна Лопсан дугайында мынчаар чугаалады: «Бистерни хуулгазын театр амыдыралынче кирип, уран чүүлге бараан болур кижилер кылдыр өөредип каан башкыларымга черге чедир мөгейип чор мен».

Кезээниң маадырлары – Тываның Улустун артисттери Ляндуп Солун-оолду, Анна Ширин-оолду, Дыртык Монгушту, Тываның алдарлыг артисти Дадар Барыңмааны, РФ-тиң уран чүүлүнүн алдарлыг ажалдакчызы Дадар Монгушту сценаже чалаптарга, көрүкчүлөр боодал чечектерни сөңнеп, үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле байыр чедирип байырлашты.

Дадар Барыңмааның чаңгыс ыры ырлааны хомуданчыг болду. Ону ам-даа дыңнаксаар-дыр бис. Артизис биез дег чараш, дурт-сыны хөнү хевээр-дир, а башта «чагган ак хыраа» ону улам каастап турар дег болду. Дадар Норбуевнаның уруу Надежда Ооржак авазының изи-биле чоруп олар. «Хайыраан ботта» Караның ролюн ол тергин ойнап турарына канчап өөрүвес боор. Надежда база Санкт-Петербургтун театр академиязының доозукчузу-ла болгай. Урууңар дээш чоргаарланып болур силер, Дадар Норбуевна!

Юбилейлиг кезээде Анна Оюновна хамыкты кайгадып, өөртү. Ол бөгүндаа төрзүн театрында ажалдавышаан, солун омур-хевирлерни бараалгадып, аныктарга арга-дуржулганын дамчыдып берип чоруурун онзалап айтып арга чок. Өөнүн ишти Хертек Өлбезекович Ширин-оолдун чырык омур-хевиринге шынчы болуп, ооң чогаал ажалын чон ортузунга тарадырынга улуг үлүүн кириштирип чоруур.

Дадар Архиповна Монгуш бистиң солунувус «Шыңга» эш-өөрүнүн дугайында чылыг сактышкыннарын бараалгадырындан аңгыда, бүгү назынында анык культура ажалдакчыларынга чугула херек методиктиг, өөредиглиг ажалдарын бижип келген арга-дуржулгалыг удуртукчу, башкы-дыр.

Тываның Улустун артисттери Ляндуп Солун-оол биле Дыртык Монгуш тыва театр, тыва дыл дугайында шүлүктөп турда, чоргааранчыын чүү дээр, эр хейлер!

Ам-даа хөй чылдарда көрүкчүлөрни өөртүп, чогаадкычы ажалыңарны уламчылаңар-ла, хүндүлүг, ынак артисттеривис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Санал

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛГА ТУРАСКААЛ БОЛЗА...

Кандыг-даа күрүнө боттарына хамаарышкан, ажал-амыдыралы-биле дүүшкен чүүлдерин улуг-биче тураскаалдарга менгежидер болгай.

Мен бодум эрткен вектиң 60 чылдарында 80 чылдарының эгенинде Бай-Тайга кожунунун бир удуртукчузу тургаш, тайганың кызы-бүрү аң-меңнеринге дой-уурактан янзы-бүрү хыр-аланчаг бүдүмелдер холуп тургаш, 10 аңга тураскаал кыл-ырткан мен. Ол ам-даа бар.

Ону кылдырткан ужуру: ол еде арганың янзы-бүрү аң-арын төтчеглевезин дээш, ат-чимизин шүүревезин, өрт-ылыын болдурбас дээш кылдырткан. Төтчеглекчилер, Саян артындан Кара-өлгө вертоллеттүг сүг кээп турган. Ынчан мал оорунга удур районун активи, 30-40 кижилиг оларның эртер оруктарына тайгылдарны чорудуп турган бис.

Бо аңнарның тураскаалын келген аңчыларга көргүзүп, оларның кижиге дузалыын, бодуска уjur-уткалыын билип азын дээш тайылбырлап турду. Ойтаар аңнар эрги сигенин, аңтарны чип кааптарга, чаа-сиген, кат үнер, бот-боттарына аяктыг, кижилерге чем, эм, аң-даа болур. Аңчыларга, кат-чыларга тайылбырны кылгаш,

тускай дептерге ат салдыртып ал турган бис. Келгеш база ат салыр. Ынчангаш браконьерлер, тайга өрттери турбаан.

Мен бистиң республиканың төвүнге 7 чүзүн малга тураскаалдан кылза кандыгыл деп саналдым мен. Чажыт эвес, чамдык аныктар малдың хар-назынын, өң-чүзүнүн ылгап билбес болгай: бени аът дээр, буганы инек дээш-ле баар. Бичи школа-чылар дириг анай-хураганын тутуп көрбээн. Мооң бадыткалынга эрткен чылын Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн кезек школачыларны эдертип алгаш, Улуг-Хем кожунунун Улуг-Хаяда, Таңдының Алаакта анык малчыннарына чорааны дыка уjur-уткалыг. Школачылар оларга аалдап четкеш, чаш анай-хураганнарны суйбап, чыттап, дыка-ла магаданнар. «Дириг бойдус-биле харылза-жыры дыка-ла эки-дир» деп өөрүп чугаалап турганнар.

Ынчаарга Тывага келген туристер база ол малдарга тураскаалдарны сонургап, чурукка мал тырттырып, чана бергеш, мал ажалдыг республикага чордувус дээр болгай. Мал дээрже тыва кижиниң байлаа, аас-кежи,

чоргааралы.

Ынчан Бай-Тайгага ол аңнар тураскаалдарын аңчыларын, ук черниң чурукчуларының ачызында кылган, күрүнеден акша үндүрбээн. А чеди чүзүн малга тураскаалды база-ла Тываның чурукчуларының, муңчу малчыннарының дузазы-биле кылып болур.

Мээң бо сүмемни Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол деткип, 2018-2019 чылдарда Кызылда национал паркка Культура яамызы, Көдээ ажал-агый яамызы дамчыштыр мөөрей чарлааш, даштан сиил-бип тургаш, мал бүрүзүнге бичи тайылбырны кылыр бис дээнинге дыка-ла өөрүп, четтиргенимни дыңнаткан мен.

Шолбан Валерьевич чүгле тураскаал эвес, өске-даа айтыр-ыгларга арга-сүмелиг дагыныкчы болурун күзөдим дээн. Аңаа хей-аът киргеш, тыва радиога, телевидениеге «Экии, Тывам» деп дамчыдылгак кир-жип, бодумнуң арга-сүмемни бердим. Мооң-биле чергелештир Улуг-Хем кожунун чагырга чанында тургустунган улуг назылыгларның «Абаштыглар» ыры-танцы бөлгүмү

өгбелеривистиң чаңылдарын, кадык амыдыралды суртаалдап, чоннуң хей-адын көдүрүп, ко-рум-чурум үрзешкиннерин бол-дурбас дээш, өске-даа айтыр-ыларны чугаалажып турар бис.

Оон аңгыда караа көрбестер ниитилелиниң (даргазы Хертек Аңгы-оол) баштаар чериниң кижигүнү мен. Ай са-нында хуралга кирип, бодум-нуң кожунунуң караа көр-бестериниң ажалын удуртуп, спартакиада, маргылдааларга бирги-үшкү черлерни ээлеп турар бис. Мооң барымдаазынга 50 харлыг Альберт Сарыглар 2 холу чок, 2 караа шуут көрүлбес – ыры-танцыга, Айдың Ооржак – спортка, Хүреш-оол Монгуш шыдыраага шылгарап турганнар. Мен бодум бөмбүк октаарынга, 100 метрге маңнаарынга шаңналдыг черлерни ээлеп турган мен.

2014 чылда мени Улуг-Хем кожунда чаңгыс аай диспетчер албанының (МЧС таварыштыр) старостазы кылдыр соңгаан. Ында өрт болбазын дээш, арга-арыгга чурумну сагыры-биле айттыг, чадаг рейдилерни кылып, катаклизм дугайын космос-та сагындырып турарын баш

удур тайылбырлап турар мен.

Оон аңгыда бодум үемде малчынның дузалакчызы, комбайнер, тракторист болуп, Тыва АССР үезинде Дээди Советтин депутатынга 3 дакпыр соңгудуп турган мен. Аңаа баштай көдээ ажал-агый комиссиязының кижигүнү, сөөлүг 5 чылында ону удуртуп турган мен. Мал, чер ажалына элзэн дуржулгам бар. Мону чүге бижип тур сен дээрже, менышкаш, 80 хардан 90 хар чедир, 90-дан өрү 203 кижиле тывалар бар бис. Амдызында 100 харлыг кижилер чок. Тыва Арат Республика, Автономнуг область, Тыва АССР үезинде ажалдап чораан, менден артык арга-дуржулгалыг өөрүм хөй болгай.

Ынчангаш олардан дилээрим болза, XXI чүс чылдың аныктары кайы-даа адырларда ажалдап чоруурлар болгай, оларга өгбелеривистиң чүс-чүс чылдарда амыдырап-чурттап келген арга-дуржулганын дамчыдаалыңар. Ону чүгле улуг назылыглар билер. Ынчангаш улуг назылыг эш-өөрүмден амыдыралдың бүгү тала-биле дуржулганын аныктарга дамчыдып көрээлиңер деп дилээр-дир мен.

Данзын-оол ДАДАР-ООЛ, ТР-ниң алдарлыг ажалдакчызы. Улуг-Хем кожуну.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкени

Бистиң эргим, хүндүлүг угбавыс **Елизавета Дугановна БАЙЫР-ООЛ** бо хүннерде 80 харлап турар. Хүндүлүг угбавыска төрүттүнгөн хүнүн та-варыштыр байыр чедирип, силерге Бай-Тайганың мөңгө мөңгизи дег ак орукту, аас-кежикти, биске өмөк-дөмөк болуп, ам-даа бистиң аравыс-ка үр чурттап, арга-сүмени берип, Алаш чонунуң аразыңа чоргаар чорууруңарны, азыраан малыңар кодан сыңмас өзөрүн күзөп олур бис.

Кызылда чурттап чоруур дунмалары, уйнуктары
Сергей, Сергек, Алаш, Аяс, Сережадан.

Чурттакчы чоннуң Капитал септелге фондузунда өрелерин эвээжедир, ол ышкаш хөй аал чурттаар бажыңарда оран-сава ээлеринге немей санаан хөөлери чокка өрө-ширезин төлөп алыр аргаларны бээр сорулга-биле, **Тыва Республикада Коммерцияга хамаарышпас капитал септелге фондузу 2018 чылдың ноябрь 1-ден 2018 чылдың декабрь 31-ге чедир хөөлөр үндүр бижиир акцияны чарлаан. Тел. 2-25-11**

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Чаа-Хольский кожууна Республики Тыва извещает о возможности предоставления в соответствии со ст. 39.18 Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация; Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, улица 60 лет Октября дом 29, с кадастровым номером 17:14:0101029:775, общей площадью 1000 кв. м., разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства. (Постановление об утверждении схем расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 27.04.2018г №333)

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению и для ознакомления со схемой расположения земельного участка обратиться по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д.8. отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна. Дата окончания приема заявлений 13.12.2018 года.

2019 чылда чагыдылганы кылдыртып болур «Чаа орук»

солуннуң чаа үндүрүлгелерин
Чадаана хоорайның
«Универмагында»
23-кү килдистен азы эжик аксында
киоск-үгектен, Тиилелге кудумчузунда
«Аржаан»
хлеб садындан садып ап болурун
номчукчуларга дыңнадып тур бис.

Телефону: 8-923-548-95-58

Электроннуг почта:
chaa-oruk@mail.ru
«Чаа орук»

солун дамчыштыр
чарлалдар, байыр чедиришкенин
төлөвирлиг кылып болур.

Көрей культура фестивалы

К-РОР — АМГЫ ҮЕНИҢ ХӨГЖҮМ КУЛЬТУРАЗЫ

Эрткен неделяда амгы үениң Мурнуу Көрей киноларга болгаш к-рор культурага ынак кызылчыларга кедергей онза болушкун болган. Тывага бир дугаар көрей кино болгаш К-рор культура фестивалы болуп эрткен.

Бо онзагай болушкун Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Иркутск хоорайда Мурнуу Көрей Республиканың чигине элчини Ом Ки Ённуң ийи республиканың турисчи күш-шыдалын бурунгаарладыр база ийи таланың харылзааларын шуудадыр дугуржулгаларының ачызы-биле болган. Ом Ки Ён дээрги бо чылдың август айда Тывага албан шугуму-биле аалдап кээп чораан.

Фестивальдың бир дугаар хүнүнде найысылалдың "Найырал" кинотеатрында "Моя любовь, моя невеста" деп мелодрама биле "Читающие лица" деп төөгүлүг драманы кызылчыларга бараалгаткан. Мурнуу Көрейниң чигине элчин чери көрүштүг, шынары эки киноларны кызылчыларга халас көргүзөр арганы берген. Кино көрей дылда-даа болза, көрүкчүлерниң сонуггалы улуг болган. Олар кинонуң очулгазын титрлерден номчуп алыр аргалыг болганнар.

Дараазында хүн Мурнуу Көрейниң культуразының таныштырылгасы Национал театрга уламчылаан. Аңаа Мурнуу Көрейниң сураглыг к-рор культуразын кызылчыларга таныштырган.

К-рор — барыын чүктүң электропоп, хип-поп, танцы хөгжүмү база амгы үениң ритм-блюз элементтерин каттыштырган Мурнуу Көрейге тыылган хөгжүм жанры. К-рор бүгү делегейде эң-не сураглыг

Тыва биле Новосибирск командалары.

амгы үениң хөгжүмүнүн бир агымы. Ол баштай хөгжүм жанры кылдыр тыылган, бо хүнде бүгү делегейде аныктар аразында сая-сая мөгейкичлерлиг улуг хөгжүм культуразы кылдыр хуула берген. К-рор — чүгүлө хөгжүм эвес, аныктар аразында амгы үениң мурнуу көрей модазынче болгаш стилинче сонуггал оттурган культура. Интернеттиң ачызы болгаш электроннуг медээлерниң че-

дингири-биле дыңнакчыларының саны канчаар-даа аажок хөй.

Мурнуу Көрейниң поп-культуразы бо хүнде Азия биле Оожем океан регионда, Кыдат, Гонконг, Япония, Тайвань база Мурнуу-Чөөн Азияда аныктар культуразының шимчедикчизи апарган.

Тывага база к-рор сонугуугаар аныктар эвээш эвес, ылаңгыя элээди школачылар хөйү-биле бо культураны сонугууга, ооң мөгейкичлери болган. Мурнуу Көрейниң чигине элчин чери Сибирь округунда сураглыг командаларны Тываже чалаан. Красноярск, Новосибирск,

Томск, Омск хоорайларның командалары Кызылдың к-рор самчылары-биле тускайлаңы көргүскөннөр. Чалыы олар, кыстардан тургустунган командалар кайгамчык ээлгир шимчээшкенин танцы-самы-биле база дидим, тушук шинчи кириген костюмдары-биле болоттарының тускайлаңын көргүскөннөр.

Фестиваль үезинде чигине элчин Ом Ки Ён: "Мурнуу Көрей биле Россияның Сибирь регионунун аразында кайгамчык харылзааларының келир үези чурттуң аныктарындан хамааржы дээрзинге хөөредиг чок. Көрейге ынак анык көрейжилер саны улгадыр ийи чурттуң аразында харылзааны экижиир" — деп демдеглээн.

Алдынай СОЯ

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3396

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д. Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарнык ар-
торларының бодалдары редакцияның туруж-
дүүлүшкүн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылганы дээр авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парлар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы:
график өзугаар — 18.00, херек кырында — 17.00
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонго дозвол.